Rebane, Hugo

Prof. H. Kraus [illegible]

277441

Sisst. 6. VI. 37. nr. 385.

Hugo Rebane

E. V. TARTU ÜLIKOOLI FILOSOOFIATEADUSK.

R a n n u
k i h e l k o n n a a j a l u g u v a n e-
m a s t a j a s t k u n i V e n e - L i i v i
s õ j a n i

31. mail 1946. a. TRÜ Õpet. Nõukogu poolt ümberkinnitatud ajalooteaduste kandidaadiks.
15. okt. 1946.

J. Maarvos.
TRÜ, Teadusl. sekretär

AA
2404

T a r t u s 1937.

28. I 38. autor Anu umptatud magister philosophiae kraadi Väärilisen berti ja naaberrmaade ajalao alal

S i s u j ä r j e s t u s

Tsiteeritud allikate ja kirjanduse loend III

Märkmeid arhiivainese, lühendite ja tsiteerimise kohta XII

Sissejuhatavaid märkmeid XXX

1. Rannu kihelkonna piiride ja muistse iseseisva oleluse küsimus 1

2. Rannu kihelkonna looduslik geograafiline kuuluvus ja liigestus 5

3. Asustusolude kujunemine Rannu kihelkonnas muinas- ja keskajal 8

4. Rannu kihelkonna konstitueerumine kirikliku kihelkonnana 50

5. Läänivalduste kujunemine Rannu kihelkonna alal ning selle mõjustusi kihelkonna piiride moodustumisel 86

6. Rannu linnuse ehistamise ja mõisa rajamise probleeme 131

7. Rannu lääni siseoludest Dolenite valduses oleku ajal 154

8. Rannu lääni siseoludest Tiesenhausenite valduses oleku ajal 161

9. Kokkuvõtlik tagasivaade 168

Õiendusi ja täiendusi 174

Lisa: Kaardite koopiad. 195.

K a s u s t a t u d ü r i k u t e k o g u d

j a

a l l i k p u b l i k a t s i o o n i d

ARBUSOW, Geistlichkeit = Arbusow, L., Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12.bis ins 16.Jahrhundert. (Separatabdruck aus dem Jahrb. für Genealogie Heraldik.u. Sphragistik.Jahrg.1911 12).Mitau 1913.

BRIEFLADE I =F.G.v.Bunge und R.v.Toll,Est- und Livländische Brieflade,Theil I. Reval 1856.

BUNGE, Archiv I = Bunge F.G.v.,Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands, Bd. I, Reval 1842.

JAKUBOWSKI- Kardżikowski,Inflanty = Jan Jakubowski i Jozef Kardżikowski,Polska XVI wieku, Tom XIII,Inflanty, czesç I (Źrodla Dziejowe,Tom XXIV cześć I-sza). Warszawa 1915.

LGU = Bruiningk,H und Busch,N.,Livländische Güterurkunden,Bd I.Riga 1908;Bruiningk, H.,Livländische Güterurkunden, Bd II, Riga 1923.

MITTEILUNGEN-Riga XXI = Motzki,Arthur,Livonica aus den Supplikenregistern von Avignon (1342-1366).Mitteilungen aus der livländischen Geschichte herausgegeben von der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga,Bd XXI(1921)

NAPIERSKY, Index = Napiersky.K.E., Index corporis historico-diplomatici Livoniae, Esthoniae, Curoniae, Riga und Dorpat 1833-35.

SCHIEMANN, Kataster = Schiemann, Th., Der älteste schwedische Kataster Liv- und Estlands 1599-1601. Reval 1882.

K r o o n i k a d

ARNDT, Chronik II = Arndt.J.G., Liefländische Chronik II, Magdeburg 1753.

HEINRICI Chronicon Lyvoniae = Heinrici chronicon Lyvoniae ex recensione W.Arndt (Hannoverae 1874).

REIMCHRONIK = Ditlebs von Alnpeke Livländische Reimchronik. Scr. rer. Livonic.I, Riga und Leipzig 1853.

RENNER, Livl. Historien = R. Hausmann und K. Höhlbaum, J.Renners Livländische Historien. Göttingen 1876.

SCRIPTORES Rerum Livonicarum I = Origines Livoniae (ex recensione A.Hansen.) Scr. Rer.Livon. Sammlung der wichtigsten Chroniken und Geschichtsdenkmale von Liv-Ehst- und Kurland. Riga und Leipzig 1853.

SCRIPTORES Rerum Livonicarum II = Russow, Balthasar,

Chronica der Provintz Lyfflandt. Scr. Rer. Livon. etc. II

U u r i m u s e d ja m u u

k i r j a n d u s.

ACTA Univ.Tartuensis XVIII B = Vasar, J. Taani piiüded Eestimaa taasvallutamiseks 1411-1422. Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis, B Humaniora XVIII, Tartu 1930.

AJALOOLINE AJAKIRI 1926 = Korhonen, A. Rootsi revisjon Baltimaal 1601.aastal.

AJALOOLINE AJAKIRI 1933 = Laid, Eerik, Uusi andmeid Eesti muinaslinnadest; Kenkman, R., Kesk-Eesti muistsete maakondade asend.

AJALOOLINE AJAKIRI 1934 Varia notiits Arveds Švabe vanima rootsi maaderevisjoni üllitise puhul H.K./ruusilt/(lk.48)

AJALOOLINE AJAKIRI 1935 = Korhonen, A., Michel Jordan

ARBUSOW, Grundriss = Arbusov, L., Grundriss der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. Riga 1918.

BANNERHERR = Hasselblatt,Richard ,Des Bannerherrn Heinrich von Tiesenhausen des aelteren von Berson ausgewählte Schriften und Aufzeichnungen.Herausgegeben im Auftrage der Gräfin Marie von Przezdziecka, Geborene Gräfin Tyzenhaus. 1890.

BFg MITTEILUNGEN II = Baltische Familiengeschichtliche Mitteilungen.Jahrgang II 1932. Dorpat (!) 1933.

DANIEL, Mets jametsandus = Daniel,O.,Mets ja metsandus Eestis,Tallinnas 19 .

EESTI AJALUGU I = Kruus,H.ja Moora,H.j.t.,Eesti Ajalugu I, Esiajalugu ja muistne vabadusvõitlus, Tartu 1936.

EESTI ENTSÜKLOPEEDIA. K. Ü. "Loodus,Tartus 1931-37.

EESTI KIRIK 1926,nr.4-27, Ermits,Eduard,Rannu kiriku ajalugu ja tähtsamad mälestusmärgid.

EESTI KIRIK 1935,nr.48 = Rebane,H.Missugust Võrtsjärve äärset kihelkonda külastas paavsti legaat Modena Wilhelm?

EESTI KIRJANDUS XIV(1920), M.J.Eisen,Rändavad järved.

EESTI KULTURA II = Jõgever,J.,Eesti rahva sündimine ja tema noor põlv."Postimehe"kirjakogu Eesti Kultura II,Tartus 1913.

EESTI RAHVA AJALUGU = J.Libe, A.Oinas,H.Sepp,J.Vasar

Eesti rahva ajalugu I ja II, Tartu 1932 1933.

EGLON, J. Põdra Toomas, Tartus 1902.

GBz RIGISCHEN ANZEIGEN 1764 = Gelehrte Beyträge 4 zu den Rigischen Anzeigen aufs Jahr 176

GERNET, Livl.Ritterschaft = Gernet, A.v., Die Anfänge der Livländischen Ritterschaften Forschungen zur Geschichte drs Baltisch Adels II, Reval 1895.

GERNET, Verfassungsgeschichte des Bisthums Dorpat bis zur Ausbildung der Landstände. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft XVII, Dorpat 1896

HAGEMEISTER, Materialen II= Hagemeister, Heinrich v. Materialen zu einer Geschichte der Landgüter Livlands, Theil II, Riga 1837.

HUPEL, Topographische Nachrichten I-III = Hupel, A.W. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland I-III, Riga 1774-1777

JENSEN, Atlas = Jensen, Jaan Eesti ajaloo atlas, Tartus 1933.

JOHANSEN, Estlandliste LCD = Johansen, P., Die Estlandliste des Liber Census Daniae. Kopenhagen-Tallinn 1933.

JOHANSEN, Siedelung u. Agrarwesen = Johansen, P., Siedelung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft XXIII (1925).

JHRB.GEN.-Her.-Sphr.1904 = Transehe Roseneck, Astaf v., Beiträge zur älteren Geschichte der von Laudon. Jahrbuch für Genealogie Heraldik und Sphragistik 1904. Mitau 1906

KALLAS, AINO, Barbara von Tisenhusen. Üks jutt Liivimaalt. Maakeele tõlkinud Friedebert Tuglas. Tartu linnas 1924.

KRUUS, Vene-Liivi sõda = Kruus, H., Vene-Liivi sõda (1558-1561). Tartus 1924.

LILJEDAHL, Ragnar, Svensk förvaltning i Livland 1617-1634. Uppsala 1934.

LÖWIS OF MENAR, Burgenlexikon = Löwis of Menar, K.v., Burgenlexikon für Alt-Livland. Riga 1922.

NAPIERSKY, Beiträge, Heft I = Napiersky, K.E., Beiträge zur Geschichte der Kirchen und Prediger in Livland (n.n. "Prediger Lexikon"), Heft I, Riga 1843.

NEUE NORD.MISC.XVIII = Hupel, A.W., Neue Nordische Miscellanae, Bd XVIII (1798).

POSTIMEES 1937, nr.22, Kivisaar, J., Kas Võrts-Virts või Võltsjärv?

"SAAREMAA" = Eesti VI Saaremaa. Maadeteaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Tartus 1934.

SbGEG 1901 = Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1901. Jurjew (Dorpat) 1902.

SCHEIBE, Sg Ösel-Moon = Scheibe, Eva, Siedelungsgeographie der Inseln Ösel und Moon. Schriften der Deutschen Akademie in München, Heft 17. München 1934.

SCHWABE, Agrargeschichte = Schwabe, A., Grundriss der Agrargeschichte Lettlands. Riga 1928

STRYK, Rittergüter I,II = Stryk,L.v.,Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands. Bd I Dorpat 1877; Bd II Dresden 1885.

"TARTUMAA" = Eesti I Tartumaa. Maadeteadusline, majandasline ja ajalooline kirjeldus. Tartus 1925.

TIESENHAUSEN,Erinnerungen = Tiesenhausen,Eduard v., Zur Erinnerung an den hundertjährigen Besitz der Güter Weissensee und Hohenheyde in der Familie von Tiesenhausen. Riga 1852.

TRANSEHE - Roseneck,- Gutsherrn u.Bauer = Transehe Roseneck,A.v.,Gutsherrn und Bauer in Livland im 17 und 18 Jahrhundert. Strassburg 1890.

TRANSEHE - Roseneck,Mannlehen = Zur Geschichte des Lehnwesens in Livland I Mannlehen. Riga 1903. (Mittheilungen a.d. livl. Geschichte XVIII).

TUULSE, Talliner Burg = Tuulse,Armin/ =endise nimega Neumann/,Zur Baugeschichte der Talliner Burg. Tartu Ülikooli kunstiajaloo kabineti väljaanded II Tartu 1937.

WIEDEMANN = Wiedemann,F.J.,Eesti-Saksa sõnaraamat Kolmas muutmatu trükk.Tartus 1923.

„VAIGAMAA" = Eesti V Valgamaa.Maadeteaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Tartus 1932.

"VÕRUMAA" = EestiII Võrumaa.Maadeteaduslik,tulund

duslik ja ajalooline kirjeldus Tartus 1926.

K ä s i k i r j a d.

ANDRESSON, L., stip.ar.Rannu khk (1928) = Andresson L., Stipendiaat-aruanne ajaloolise traditsiooni kogumises Rannu kihelkonnas 1928 a.suvel. EK1A- s

KÖRBER, Merkwürdigkeiten I = Körber, Ed., Vaterländische Merkwürdigkeiten. Erster Theil (1802). Käsikiri Õp.Eesti Seltsi kogudes Tartus.

LAID, ant.-topogr.Rannu khk-a kirjeldus = Laid Eerik, Antikvaarilis-topograafiline Rannu kihelkonna kirjeldus. Käsikiri Tartu Ülikooli arkeoloogia kabinetis.

NEUMANN, Bishofs-Vasallburgen = Neumann, Armin, Die mittelalterlichen Bishofs und Vasallburgen im Bistum Tartu (Stipendiaataruanne ja kunstiajaloo ülemastme seminaritöö 1934 a. Isem. Käsikiri Tartu Ülikooli Kunstiajalo kabinetis). Teil I: Burgenbeschreibung und Analyse.

TSkI 1582 = Tartu Staarostkonna Inventar 1582 a.: "Inventar der Starostei Dorpat im Jahre 1582 ausgeführt von den Königlichen Revisoren Stanislaus Pekoslawski Rotmeister und Stanislaus Loknicki, Sekretär und Oeconom der Dörptschen Einkünfte vom König ernannt bald nach der Lieferung der Livländischen Schlösser

durch den Gr Fürsten von Moskau."
Käsikiri Õpetatud Eesti Seltsi kogudes Tartus.

TREUMUTH, Nikolai, Harju-Jaani kihelkonna ajalugu Põhjasõjast kuni pärisorjuse kaotamiseni (1700-1816). Tartus 1931. Tartu Ülikooli filosoofia teaduskonna poolt P. Põllu nimelise auhinna vääriliseks tunnistatud töö. Käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogus.

A r h i i v i d

E e s t i K u l t u u r i l o o l i n e A r h i i v (= E Kl A) Tartus. Stipendiaat aruandeid ajaloolise traditsiooni kogumisest. Vt. Käsikirjad.

E e s t i R i i g i K e s k a r h i i v (= E R K A) Tartus. Kirikuraamatud (= Kr).
Liivimaa Joonistuskoja Arhiiv (=L Jk A).
Põhja-Liivimaa mõisade aktid ja vakuraamatud (= P Lm M A (Vr)).
Tartu-Võru maakonna revisjonikirjad:
Rannu revisjonilehed.
Tartu-Võru Ülemkirikueestseisja Ameti Arhiiv (= Trt.-Vr.Ükes AA). ~~Mõisakaardid~~ Mõisakaardid.

E e s t i V a b a r i i g i P õ l l u t ö ö m i n i s t e e r i u m i K a t a s t r i a m e t i a r h i i v j a r e g i s t r a t u u r (= Põmin.Kat.-Am.).

Mitmesuguseid andmeid, saadud peamiselt eraviisiliselt sama asutise ametniku Osvald V i l d e kaudu kirjavahetuse teel. Peale selle tema valmistatud kaartide ja plaanide (katastrirullide) koopiad Rannu mõisa ja külade kohta.

K ö n i g s b e r g i R i i g i a r h i i v (= Kgsb RA) Kataster 1588.

R a n n u K i r i k u a r h i i v (= RA KA) Ankeet 1806 (14. VIII). Dumpfi Kollektanea. Hingekiri 1774. Kirikukatsumiste protokollid. Kirikukonvendi protokollid (II). Regulatiivmaksude raamat (1835) ja toimik (1842).

R a n n u V a l l a a r h i i v (Ra VA) Kogukonnakohtu protokollid.

R o o t s i R i i g i a r h i i v (= RRA) resp.

K a m m e r a r h i i v (= KA) Stokholmis. Maarevisjonide kirjeldusi.

R õ n g u K i r i k u a r h i i v (= Rõ KA) Kirikukonvendi protokollid. Kirikukroonika.

Mis puutub käesolevas töös kasustatud arhiivainesesse, siis ei vaja ERKA-s hoiduvad LJkA materjalid erilist iseloomustamist ega lähemat kirjeldust, kuna see arhiivifond on korraldatud

ja signeeritud ning esialgse nimistuga varusta-
tud.Sama tuleb mainida ka revisjonilehtede suh-
tes.Kirikuraamatuist on käesolevas tsiteeritud
Rõngu vanimat Kirikuraamatut,mis mõne aasta
eest hoidus veel Rõngu kirikuarhiivis,hiljem
aga on ERKA-le üle antud.See on pooleldi täis-
kirjutatud köide in 8^{0},pealkirjaga:"Kirchenbuch
der Ringenschen St.Michaelis Kirche vom Jahr
1710 bis 1742, I Theil."
Järgnevad kaks arhiivifondi,PLm MA (Vr) ja Trt.-
Vr ÜkesAA,kuuluvad lähemalt korraldamata ERKA
arhiiviosade hulka.Kumbki on varustatud vaid
esialgse numeratsiooni ja nimestikuga p a k k i-
d e kaupa.Pakkides leiduvad toimikud,konvoluudid
j.n.e. on korraldatud kronoloogiliselt,kuid
ilma numeratsioonita ja pagineerimata.Osalt on
säilinud endine numeratsioon,mille järgi on
käesolevas ka tsiteeritud.Viimase puudumisel
või segasuse puhul on tsiteeritud aastaarvude
järgi. Üldiselt on need arhivaalid seesuguses
seisundis,et neist tarvilikkude andmete leid-

mine ei valmista mingisuguseid erilisi raskusi.-

Rannu kirikuarhiiv on esialgsest korraldusest, magu selle talle oli annud omaaegne kirikuõpetaja G.Dumpf (1834-44)segamini paiskunud ja seesuguses olukorras juba nähtavasti kauemat aega püsinud.Selles hoiduvast ainestikust on käesolevas kasutatud kirikukatsumiste protokolle, missuguseid siin leidub juba alates 1634 aastast. Neist on varasemad (kuni 1695.a.) ärakirjadena hangitud Riiast Konsistooriumi arhiivist 1844.a., arvatavasti[1] G.Dumpfi algatusel. Need arhivaalid moodustavad kaanteta fooliokaustalised konvoluudid eraldi iga visitatsiooni kohta (nii 1634, 1643,1646,1651,1669,1670,1683,1695 ja 1725). G.Dumpfi kui energilise ja korraarmastaja kirikuõpetaja ajaloolised huvid näivad ülekaalus

---

1) RaKA,Liivimaa Konsistooriumi (?) arhivaari Buschi kaks kirja tundmatule "Hochehrwürdigen Herr Pastor",kuupäevatud Riias 5.V ja 2.VI 1844.a.

olnud praktilise ilmega:eeskätt kiriku ja kirikla valduste,sissetulekute laadi ja suuruse,nende tekkimiste,muutumiste,kadumiste j.n.e.suhtes. Nende kohta on ta muuseas koostanud ja esitanud kirikukonvendile ajaloolisi deduktsioone.[1] Kuid mõnel juhul, näit. külanimede suhtes on märgata ka väikeselt teoreetilist huvi.Nii on näiteks ühe tema vastavat laadi märkuse kaudu Rannu Tamme alal asuva Rakke küla vana nimi P i r t o k ü l l a milliste samastamisele mitmed teised allikad julgustasidvaid kaudselt ja kõhklemisi,kindlasti määratud.-[2]

Järgnevad visitatsiooni protokollid leiduvad,välja arvatud 1717.a.pärinev,mis on õhukese

---

1) vt.RaKA,regulatiivkoormiste toimik:Acta betreffend den Übertragung der dem Pastorate Randen früher geleisteten Lostreibertage etc. (1842) Vrdl.ka Dumpfi kollektanea, passim.

2) RaKA,regulatiivmaksude raamat:Annotation über die dem Pastorate Randen zahlenden gerechtigkeit etc. vom J.1835 anfangend, lk. 237.

kaanteta vihikuna eraldi, kokkuköidetuna. Foolio-kaustaline köide on aga ajahamba puretud ja see-tõttu üsna lagunenud seisukorras. Selles leiduvad siiski tähtsamad XVIII sajandi visitatsioonide protokollide ärakirjad resp. dubletid (näit. 1722, 1768, 1775), missuguste valmistamine ja kiriku laekas säilitamine oli kirikukatsumiste eeskir-jades ettenähtud, et kirikukatsumisel tehtud kor-raldused ja otsused ei jääks kohapeal unarusse.

Enamikule neist protokollidest leiduvad sama käekirjaga kirjutatud täpsed vasted ERKA-s Trt. Vr.-ÜkesAA-s Pannu kihelkonna materjalide hulgas(pakk 128). Käesolevas on loendatud kiri-kukatsumiste protokollidest tsiteeritud otseselt ainult mõningaid üksikuid. Kaudselt on neist aga mitmed teisedki pakkunud mõnegi järelduse tege-misel tuge.

1774 a. hingekiri on võrdlemisi õhuke köide suures kvartkaustas, pealkirjaga: "Seelen-verzeichniss 1774." Sissekandeid näib sellesse viimati olevat tehtud veel 1799 ehk koguni 1800

aastal.Statistilises mõttes kasustamiseks pole selle raamatu andmestik kuigi sobiv,kuna seda on peetud äärmiselt ebaülevaatlikult.Käesolevas on sellest kasustatud ainult kihelkonna külade asustusmahtu puutuvaid andmeid.

Erilise liigi andmeid moodustab RaKA-s n.n. Dumpfi Kollektanea.See on kogu märkmeid,mida mainitud õpetaja on teinud lahtistele paberipoognatele (in folio). Neil paberilehtedel puudub enamikus numeratsioon.Ka pole neil mingit erilist pealkirja, nimetus "Dumpfi Kollektanea" on meie poolt antud täiesti konventsionaalselt.Need paberilehed sisaldavad väärtuslikke andmeid,enamasti väljakirjutisi vanemate kirikuraamatute märkmeist,protokollidest j.n.e. Väärtuslikemaid on siin kahtlemata väljavõte 163o adramaade revisjonist (= AmR 163o) fol. 447-449 ja fol. 474,millest esimesed käivad Puhja kihelkonna, kiriku ja mõisade,viimane aga Rannu kiriku kohta. Need väljavõtted kannavad pealkirja:"Rewision So gehalten worden Anno 163o Jm Herbst Vermöge sonderliche

Jnstruction Seiner Wollg. des Herrn General Gouverneur Herrn J o h a n n S k y t t e n des Eltern, gerichtet u. angeordnet auf folgende gewisse Höfe, Länder und Pauern. etc. Wozu deputiret worden V a l e n t i n T r o s t u. B a r t h o l. V y b e r u s etc." Pealkirja kohal on märkus: "Copia copiae." Neid väljavõtteid on kokku 3½ lehekülge, mis on nummerdatud 1- 4. Lk. 3 leiduvad märkused: "Dasz diese Auszüge aus dem Rewisionsbuche v. J. 163o, wörtlich mit demselben übereinstimmen, attestiret zu Theal den 29. Nov. 1840, Nr. 183 ja cum Loc. sigill. /Pastor F. Sellheim" ja „Die Übereinstimmung dieser Copia, mit den vom H. P. F. Sellheim angefertigten Auszügen, bezeuget sub fide pastorali, Randen P. d. 25 Nov. 1842, Nr. 17o, G. Dumpf d. z. Pastor zu Randen." Lk. 4 leidub märkus: "Dasz diese Auszüge mit dem Rewisions Protokoll des Valentin Trost und Barth. Nyberus /sic!/ einstimmen, bezeuget sub fide pastorali Theal d. 12 Dec. 1840: Fr. Sellheim pastor zu Theal Fölk." Seega on need

andmed kõigiti usaldatavad.On kahju,et väljavõtteid pole kogu Rannu kihelkonna kohta. See revisjon võiks eelmainitud väljavõtete järgi otsustades pakkuda ajaloolisele uurimusele võibolla ehk väärtuslikemaid andmeid kui ükski teine rootsiaegne maaderevisjon.Teostatud on see väga üksikasjalise instruktsiooni järgi ja haruldase põhjalikkusega.Eriti on püütud kirikute ja mõisade valduste piire selgitada.[1] -Teised märkmed Dumpfi Kollektaneas käivad eriti XVII sajandi lõpupooliku ja XVIII sajandi olude kohta.Käesolevas käsitelduid küsimuste suhtes viimased ei paku kuigi palju.

Lõpuks n.n.Ankeet 1806 (14.VIII)koostub 2½ nummerdamata lehekülgedega poognast,pealkirjaga "Beantwortung der Fragen betreffend

---

1) Selle revisjoni teostamise kohta Vt. vastavaid märkmeid Ragnar Liljedahli väitekirjas "Svensk förwaltning i Livland 1617-1634," Uppsala 1933,lk.325 ja 328-330.

der gegenwärtigen Zustand des Kirchenwesens der Protestanten in Russland.Von Seiten der Kirche zu Randen." Alla on kirjutanud: Gustav Adolph Oldekop,Pastor zu Pölwe als Vicarius zu Randen" (Rannu kirikuõpetaja koht oli sellal vakantne) ja „Johann Gordoffsky/Rannu Tamme mõisast/Kirchenvorsteher " Allkirjadele on kumbki lisanud oma isikliku lakkpitseri.See küsimuste leht pärib üldisi andmeid Rannu kiriku ja kihelkonna siseolude kohta.Kogu küsimustik on väga analoogiline 1844 a.ringküsimusele,millele vastus leidub Rannu kohta konvendi protokolli raamatus (II).[1])

Rõngu kirikuarhiivist kasustatud v a n e m a kirikukonvendi protokolliraamatu kohta olgu märgitud,et sellesse on sissekandeid tehtud alates 1784 a.(konvendi protokolle leidub

---

1) Kirchen Conwents Protocolle des Randeschen Kirchspiels von 1842-1879,lk.18-19 protok. 2.VIII 1844.

siin järjekindlamalt juba alates 1776 aastast, kuid lahtistel lehtedel). Raamatul pole pealkirja ega daatumit, mis ajast protokollid algavad. Lehed on nummerdamata, ka puuduvad protokollidel sissekande järjekorra numbrid. Ainsaks võimaluseks on seega tsiteerida daatumi järgi.

Lähemat iseloomustust vajavad Rootsi riigiarhiivist resp. Kammerarhiivist ja Königsbergi riigiarhiivist pärinevad maaderevisjonide (= MR) andmed. Neist on käesolevate ridade kirjutaja võinud kasustada kahel teel hangitud asjasse puutuvaid väljavõtteid: 1) ärakirjadena ja 2) fotokoopiatena. Ärakirjadena on käesolevate ridade kirjutaja isiklikult võinud teha väljavõtteid 1627 ja 1638/40 a. Tartumaad käsitlevaist "Jordrevisionshandlingar" köidetest, kui need olid lühiajaliselt laenutatud Tartusse Riigi Keskarhiivile 1931 (Jordrevis. 1638) ja 1933 a. suvel (Jordrev. 1927). Peale selle andis hra mag. E. Blumfeldt

lahkesti kasustada oma väljakirjutisi 1627 a. maaderevisjonist mis valmistatud Riias asuva duplum-eksemplari järgi.Muide 1627 a.revisjonikirjeldused on käesoleval ajal tervikuna kättesaadavad fotokopeeritutena ERKA-s.Käesolevas töös on peetud kõiki neid kolme kasustusvõimalust silmas.Fotokoopiatena on võidud kasustada KgsbRA, HBA (= Herzogliches Briefarhiv), a.S.Schbl LI Nr.52 LS, Dorpater Kataster von 1588 resp.teisiti signeeritult Herzogl.Briefarchiv D.Register über Einnahme und Ausgabe der poln.Starostei Dorpat,[1] fol.23-29 Rannu kihelkonna revisjoni kirjeldust,mis on väljasaadetud käesoleva kirjutaja tellimisel 26. X 1934.Samuti RRA resp.KA asuva "Jordrevision 16o1," fol.153-157 (dorsomärkmetega: Riksarkivet Stockholm 3o Jan.1936 bl.196-2oo).

Mis puutub maaderevisjonide kasustamisse

---

1) Vt. Ajalooline Ajakiri 1934, lk.48.

allikana kohaliku,eriti kihelkonna ajaloo uurimisel,siis on see seotud teatavate raskustega,mis on eeskätt uurimistehnilist laadi.Olulisema puudusena annab siin end tunda nende tähtsate allikate editsioonide puudus!Iga revisjon kannab eriilmet ja on teostatud erinevalt.Enne kui kasustada neid mingi lokaalse või sisulise eriküsimuse käsitlemiseks,oleks tarviline tunda üksikasjus revisjonide eneste ajalugu.Vajanduks ka igasuguseid sisulisi ja tehnilisi kommentaare ning mõnelgi juhul teatavate problemaatiliste kohtade interpretatsioone.
Neid meil aga pole,väljaarvatud Arvi Korhose kirjutised rootsi 16ol a.revisjoni üle (Ajalooline Ajakiri 1926,lk.1-12 ja 43-53) ja selle revisjoni teostaja Michel Jordani kohta (Ajalooline Ajakiri 1935, lk.97-118),samuti Arveds Švabe, Die älteste schwedische Landrevision Livlands (Latvijas universitātes raksti 1933) publikatsiooni sissejuhatav osa.Viimane käib

aga ainult 16ol a.revisjoni lätimaise osa kohta ega paku seega meie seisukohalt õieti midagi olulist.Samuti on Korhose esmalt mainitud kirjutis rohkem pindasondeerivat laadi 16ol a. revisjoni käigu ja olemuse selgitamiseks,kuna teine kirjutis käsitleb esijoones revisjoni teostaja Michel Jordani isikut,vähemal määral revisjoni kui seesuguse ajaloosse puutuvaid probleeme.Nii ei lisanda needki meile kuigi palju olulist ega instruktiivset,eeskätt uurimistehniliselt seisukohalt.Seesuguste ettevalmistavate uurimuste ja selgituste puudusel tunneb iga eriküsimuse uurija teatavat hämmeldust mõne segase probleemi esilekerkimisel, eriti veel siis,kui tal on kasustada ainult mõnelehekülgjelised väljavõtted suuremaist revisjoni raamatuist ja viimaseid endid pole käepärast.
Nii oli see ka käesoleva töö koostamise puhul.

MR 1627 Rannu kihelkonna kohta käivate andmete tsiteerimisel olgu märgitud,et kuigi revisjon toimus Rannus tegelikult 1628 a.

jaanuari lõpus (31.I),on siiski neid andmeid tsiteeritud revisjoniraamatu tiitlis esineva aastaarvu,seega 1627 järgi. Nii Riia (Latvija Riigiarhiivis hoiduva) kui KA eksemplaride numeratsioon ühtub.Arvesse tulevad Rannu suhtes lk.19 ja 331-345.Järgmisest, 1638/4o a. maaderevisjonist tulevad arvesse fol.48-57. Olgu märgitud,et külade järjekord revisjonide kirjeldusis algab tavaliselt ikka Vereviga, väljaarvatud 1627 a.revisjon,kus see algab Pagaverega.Seda silmas pidades pole Käesolevas töös tabeleis iga küla juures eraldi viidatud vastavale revisjoni protokolli leheküljele,kus ta esineb.

Maaderevisjonide hulka kuulub õieti ka TSkI.Viimasest tulid arvesse lk.31-38 ja 48-55.

Põllutööministeeriumi Katastriameti ainestikust tehtud plaanide koopiad on järgmised

1) Geometrische Charte von dem .....

.....privaten P a s t o r a t e R a n -

d e n nebst den Küstorats-Ländereien.
Gemessen und eingetheilt im Jahre 1857 von dem Livländischen Ritterschafts-Revisor Ernst Blossfeldt.Maasstab von 1300 Livl. Landmesser-Ellen.

2) Generalkarte des Gutes S c h l o s s R a n d e n, Copirt nach vom Districts-Directions Revisor J.T.Günther im Jahre 1861 u. 62 Angefertigten Karten. Mõõt 1:10000 (vähendatud koopia).

3) Katastrirulli koopia Rannu kihelkonna läänepoolsest osast.Vehendi külast kuni Rakke külani.

Peale nende on üksiktalude plaanide koopiate järgi kokkuliitmise teel koostatud mõõdus 1:10000 järgmised külade plaanid:

4) Rannu mõisa V e h e n d i küla talud. Koostatud 1862 a.valmistatud plaanide koopiate järgi.

5) Rannu mõisa U t t o k o l g a küla talud. 1862,63 ja 71 a.valmistatud plaanide

koopiate järgi.

6) Rannu mõisa N o o r m a küla talud. 1863, 66 ja 67 a.plaanide koopiate järgi.

7) Hoflage U n n e n h o f. 1862 a. plaani koopia järgi.

8) Rannu mõisa N o o r m a küla talud (sisaldab Rannuküla,Kureküla pluss Saareküla ja Pähniküla alad).1862,66,69, 72 ja 92 a.valmistatud plaanide koopiate järgi.

9) Rannu mõisa S a v i k ü l a küla talud.1863 ja 1880 a.valmistatud plaanide koopiate järgi.

10) Rannu mõisa K o o p s i küla talud. 1862, 66 ja 95 a.valmistatud plaanide koopiate järgi.

11) Rannu mõisa P a g a v e r e küla talud.

Peale juba mainitute esinevad arhiivainese tsiteerimisel veel järgmised lühendid:

FDTCaDL II (1684) = Fempte Deels Trans-

parterad Charta 1684 öfwer andra deelen af Dörpts Lähn. Käesoleva töö tekstis on seda mõnel juhul lähiduse mõttes nimetatud ka lihtsalt reduktsiooniaegseks kaardiks.

Descr. B. 1684 = ERKA, LJkA 36, Descriptions Book öffwer Dörptz Gebiet 1684. See on eelmainitud kaardi üksikasjaline kirjelduse raamat.

Edasi olgu juhitud tähelepanu mõningaile tehnilist laadi asjaoludest tingitud redaktsioonilistele iseärasustele. Nimelt on kirjutusmasina tähestikus puuduvad nurksulud asendatud põikkriipsudega (/). Samuti on osa murdarvudest, eriti tekstis kirjutatud rõhtsa murrujoonega, joonealuses tihedamas kirjas aga põiki murdjoonega, kuna ruumipuudus ei võimaldanud siin teisiti kirjutada.

Erandlikumat laadi tsiteerimine esineb lk. 19 Tsiteerimisest: PImMA (vr) 1002, Acta Randen / Walguta 1809, fol.64/17 tuleb aru

saada nii,et on tsiteeritud Acta Randen 18o9, fol.64 ja Acta Walguta 18o9,fol.17.Seega mitte nii ,nagu esineks "Walguta 18o9,fol.64" nurksulgudes,missugusele eksiarvamisele võiks muide juhtida põikkriipsu kasustamine nurksulgudena.

Tsiteerimise suhtes oleks edasi märkida, et töid,mis on ilmunud perioodilistes väljaannetes, on tsiteeritud vastava perioodilise väljaande tiitli ja lehekülgede järgi,mainimata autorit ja töö pealkirja,mis on näidatud ainult tsiteeritud kirjanduse loendis. Analoogiliselt on toimitud Eesti entsüklopeedia artiklite tsiteerimisel,kus on esitatud ainult vastav köide ja veerg.Olgu mainitud,et entsüklopeediast on tsiteeritud järgmisi artikleid resp.märksõnu:adramaa, Balti kunst,Eesti,Martinus,Puhja,Rannu, taimegeograafia.

Käsitleda mingi kihelkonna, eriti veel Tartumaa kihelkonna vanemat, s.o. muinas- ja keskaegset ajalugu omaette uurimusena, võib esimesel pilgul paista äärmiselt riskeeritud julgustükina. On ju Tartumaa üks meie "ajalootumaid" maakondi, eriti vanema aja suhtes (saks-laste vallutusest 1224 kuni Vene-Liivi sõjani). Olles peagu kõigi me kodumaad laastanud sõdade tallermaaks, hävitasid need sõjad peale rahva ainelise vara rohkesti ka selle maakonna ajaloo allikaid, eeskätt arhiive. See juhuslik, mis on säilunud, on ainult riismete puru ja lünkade rodu. Kui lugu on nii kogu maakonnaga, mis siis veel rääkida üksikust kihelkonnast!

Kuigi võib möönda, et Tartumaa kihelkondade vanema ajaloo uurimiseks ainestik on mõnevõrra hõredam, kui näiteks mõne Põhja-Eesti

kihelkonna suhtes,kus juba XIII sajandist on Liber Census Daniae kujul olemas nii hinnatav ja asendamatu väärtusega allikas ka kohaliku ajaloo uurimiseks.Kõnelemata muist keskaegseist allikaist,milliseid on säilunud suhteliselt märksa rohkem,kui Lõuna-Eesti,eriti Tartumaa suhtes.Siiski on mõne Tartumaa kihelkonna vanema ajaloo selgitamine just selle tõttu väga oluline,et selle maakonna vanem ajalugu on nii lünklik.Tungida mingis vähemas maa-alalises ulatuses üksikasjaliselt vanemaisse sõnakehvadesse sajandeisse on ikkagi kergem ja kaheldamatult pingsam,mille tõttu ka tulemused võiksid kujuneda kogu maakonnagi seisukohalt väärtuslikemaks,olgu need siis omaette nii kesised kui tahes.

Sel kaalutlusel söandaski nende ridade kirjutaja koostada teatavat ülevaadet ühe Tartumaa kihelkonna vanemast ajaloost.

Käsiteldava kihelkonna valik pole juhuslik, kuid pole toimunud ka täiesti ettekavatsetult. Selleni on jõutud teatava määrani kaudset teed. Lähtudes esialgselt oma kodukihelkonna Rõngu mineviku tundmaõpist, on käesoleva kirjutajal kodumaa ajaloo harrastamise huvi mõnda aega koondunud Võrtsjärve ümbruskondsele alale. Seega satus Rannugi kihelkond selle huvi haardesse, seda enam, et selle vanemast minevikust on säilunud suhteliselt rohkem andmeid kui näiteks Rõngu või mõne teise kihelkonna kohta. Rannust veelgi õnnelikumas seisundis vanema aja andmete siihtes on selle ala kihelkondadest vahest ainult Puhja. Teiseks on Rannu kihelkond ka hilisemate ajajärkude, rootsiaja, XVIII sajandi ja isegi XIX sajandi kohta säilinud ajaloolise ainestiku tõttu suhteliselt õnnelikumas olundis, kui nii mõnigi teine kihelkond. Kuigi siingi on võ[illegible]dlemisi palju lünki, ja puhuti üsna tugevaidki, leidub ometi seesuguseid esmajärgulise väärtusega allikaid nagu - ainult tähtsamaid mainides - rootsiaegsed visitatsiooni protokollid alates aastast 1634,

siis 1758 vakuraamatud (mis on vastava arhiivi-osa nimistu järgi otsustades omalaadsete ainukesteks esindajaiks kogu Lõuna-Eesti kohta), 1829 a.mõisakaardid Tamme mõisa kohta (koostatud Liivimaa metsade revidendi D.A.Rosenpflanz'i poolt 1:1300 küünra mõõdus), regulatiivmaksude materjalid j.n.e. Kolmandaks on see kihelkond oma asendilt uurimiseks enam huviäratav kui mõnigi teine. Olles küll sisemaal, asub ta siiski maakonna piiril, mis muiste oli isegi riikliku territooriumi piiriks. Järveäärsena on tal ka mõningaid rannikukihelkondadele eriomaseid jooni, kuigi ta pinnase suhetelt ei kuulu sugugi suuremale osale rannikukihelkondadele iseloomuliku kehvema pinnase liiki. Viljakas maa, varane asustus ja varane läänistus, pooleldi mandriline, pooleldi rannikuline, halduslikult ja ajuti poliitiliselt piirimaine, üldiselt aga siiski sisemaine asend - kõigi nende tegurite põimuvus annab sellele nurga elu-olule küllaltki omapärase koetise. Nende nii mitmete tegurite koosmõju esile kutsutud nähete jälgimine ajalooliselt peaks juba eo

ipso andma teatava "loomuliku" keeruka keskmise mineviku suhtes, kuigi selle tulemusi ei peaks alati saama just lausa "käega katsutavaiks" teha.

Muide, Rannul ongi juba ka teatav ajalooline ja kirjanduslik kuulsus. Saatuse tahtel ta kuulus järgimisi kahele silmapaistvamale Vana-Liivi vasalli sugukonnale - Dolen'itele ja Tiesenhausen'itele. Nagu näeme käesolevaski edaspidises käsitluses, on mõlemate nende sugukondade Rannu esindajatega seoses ülemaalist, isegi rahvusvahelist kõmu tekitanud sündmusi, missugustega ühenduses mainiti ka Rannu nime. Meenutagem vaid peale legendaarse Tödven-Tiesenhauseni "kannibalismi" juhtumi Barbara von Tiesenhauseni lugu, mis Aino Kalda sulele andis tõuget kujundada enam-vähem vaba fantaasia järgi selle loo nimikangelanna nimelise pealkirjaga "üht juttu Liivimaalt." Selles stiililt-toonilt ja sisulistelt laenudeltki tugevasti Balthasar Russovlikus teoses ei sisaldu peale sündmuse välise käigu peagu midagi Rannule eriomast. Edasi on ilukirjanduslikus vormis jutustatuna ilmunud päris- ja teoorjuse aegset sündmustikku suuliste rahvapärimuste põhjal enam-vähem fantaasiapäraselt käsitlev

J.Eglon'i "Põdra-Toomas" - omal ajal vähemalt Rannus ja ümbruskonnas väga levinud ning loetav jutustus, mis esialgselt "Postimehes" ilmudes sai enam-vähem ülemaaliseltki tuttavaks. Nagu Rannus teatakse,[1] on autor selle jutustuse rahvapärimusliku ainestiku saanud eeskätt Rannu Saviküla vanalt koolmeistrilt Hansu Pritsult .- Kuid peale nende ja omaaegse reportaashliku ülevaate kihelkonnast "Oleviku" lisas 1885.a.nr.13 ning lühikeste käsitluste Rannu kihelkonna minevikust mitmesuguseis teatmeteoseis, nagu Napiersky "Premiteri-Lexikon, Hagemeisteri ja Stryki mõisade ajalood, Eesti Entsüklopeedias ja koguteoses "Tartumaa", mis kõik on äärmiselt hõredad ja sisaldavad eksimusi, on Rannu kohta olemas pikem ajaloolinegi käsitlus rannulaselt E.Ermitsalt "Rannu ~~kihelkonna~~ Kiriku ajalugu ja tähtsamad mälestusmärgid." See Tartu Ülikooli Usuteaduskonnale ~~selle~~ poolt väljakuulutatud teemale kirjutatud auhinnatöö ilmus ajakirja "Eesti Kirik" III aasta-

---

1) Teade Mihkel Tikk'ult, Saviküla Lintsu talu vanaperemehelt, 76 a.vana.

käigus (1926) nr.4 jj. Koostatud on see töö nähtavasti peamiselt kirikukatsumiste ja konvendi protokollide andmeil. See töö, mis peale kitsamaulatusliku kiriku ajaloo sisaldab ka kihelkonna resp. koguduse kohta, eriti selle vaimsest ja kõlblast olundist teateid, kannab täiesti populaarteaduslikku ilmet ja evib ainult enam-vähem korralikku andmete ümberjutustamise voorust. Nõudlikuma kriitikaga sellele läheneda oleks[illegible] asjatu.

Käesolevale tööle tuleks vaadata õieti kui osale kavatsetavast ja jaoti juba teoksilgi olevast sama kihelkonna ajaloo ulatuslikumast käsitlusest. Autor on täiesti teadlik, et valides siin käsitletud ajajärgu asemele näiteks rootsiaja või XVIII ehk koguni XIX sajandi, oleks ta liikunud märksa kindlamal pinnal. Kuid kogutud ainestiku lünkade järgi otsustades on täiesti tõenäone, et kõigi nende ajajärkude suhtes leidub veel küllaldaselt väga tähtsat materjali arhiivides ja asutistes, mis kahjuks pole mitmesugustel, eeskätt aga just ainelistel põhjustel käesoleva kirjutajale praegu kättesaadavad. Sellest sõltuvalt oleks aga raske ja osalt isegi täiesti võimatu

rea küsimuste suhtes võtta seisukohta ja nii mõneski probleemis leida õiget lahendust - üldse ainese põhjalikum sünteetiline läbitöötamine. Nii ei ole teadlikult valitud ühtki mainitud ajajärku e s i m e s e n a läbitöötatavaks, vaid on silmas pidades nii paljut "latentses" olekus viibivat materjali, jäädud ootama paremaid aegu, mil saaks ka nendega arvestada. Teisiti on lugu käesolevas käsiteldud ajajärguga. Kuigi sellegi suhtes arvesse tuleva ainestiku äärmine hõredus, lünklikkus ja puudulikkus veeretab mõnelgi juhul tõsiseid raskusi teele ja manitseb ettevaatlikkusele, ja kuigi käesoleva kirjutaja on teadlik, et tema töö pole ei tühjendavalt põhjalik ega lõplikult viimisteldud, on ta siiski veendunud, et ümbertöötamise vajaduse puhul see võiks olla eeskätt t redaktsioonilist ja korrigeerivat ning täiendava võib olla mõnes suhtes ehk ümberhindavatki laadi, mitte aga suure hulga vaikivas olekus seisva ainese sissetöötamise vajaduseks, nagu seda oleks karta teiste ajajärkude puhul.

Lõpuks olgu käesoleva ajajärgu valiku puhul meenutatud, et iga ajajärgu lähem tundmine eeldab teataval määral eelneva (ja muidugi ka järgneva) ajajärgu tundmist. On ju siis loomulikki alata "täiesti algusest".

Mis puutub selle ajajärgu - tarvitame seda terminit siin täiesti konventsionaalselt, sest õieti see "järk" hõlmab koguni kaht erinevat a j a s t u t, muinas- ja n-n. eesti keskaega - piiramise, periodiseeringu küsimusse, siis on käsitluse lõpetamiseks, n.n. ülemiseks ajapiiriks valitud Vene-Liivi sõja lahtipukemise aeg. Teatavasti Vene-Liivi sõda oma mullistustega teeb lõpu eesti keskajale, hävitades Vana-Liivi konföderatsiooni, mis nii riiklik-politiliselt kui usulis-kultuurilislt oli tüübiliselt keskaegne moodustis. Seesugune piiramine peaks olema käesoleva kohaliku ajaloo käsitlemise seisukohalt õigustatud: sõja sündmused on sedavõrd tihedas seoses sõja tagajärgedega, et õigem oleks neid vaadelda koos nende tagajärgedega, aga lahus eelnevast rahuajast. Seesugust käsitlust dikteerivad allikad, mis kindlamal ja terviklikku-

mal kujul hakkavad meile rääkima alles Vene-Liivi sõja ja sellele järgnenud teiste sõdade tagajärgedest.

Nende tagajärgede registreeringuist ja protokollidest koos mõningate katkendlikumate teadetega varemast ajast saame alles mõnevõrra - igatahes aga küllalt puudulikult-rekonstrueerida teatavaid momente ajast e n n e Vene-Liivi sõda. Pole parata, et see on võrdne üleandele kirjeldada ahervarte järgi ärapõlenud hooneid - ja e l u neis hooneis...

R a n n u

k i h e l k o n n a a j a l u g u v a n e-
m a s t a j a s t k u n i V e n e-L i i v i
s õ j a n i (1558).

T a r t us 1937.

On küsitav, kas Rannu kihelkond juba muinas-eesti ajal oleles mingisuguses piiristikus iseseisva kihelkonnana. Igatahes oleks väga raske, kui mitte täiesti lootusetu katsuda täpsemalt rekonstrueerida tema tolleaegseid piire. Kui eeldada, et muinasaegse vastava kihelkonna territoorium ühtis täiesti ehk - pahemal, kuid seda tõenäosemal juhul ainult enam-vähem nüüdisaegse Rannu kihelkonna piiristikuga, siis oli piirijoon lõunas, läänes ja põhjas looduslik. Nimelt lõunas Rõngu (Paaslangi)oja, Läänes Võrtsjärv ja põhjas Emajõgi. Idas võis olla osaliseks, s.o. ainult põhjapoolse territooriumi kultuurmaistu piiriks (Emajõest kuni Rannu mõisani) Sangla ja Koovi soode ala, mis praegugi hõlmab Rannu kultuurmaistut samast küljest. Olgu tähendatud, et ainult ses ulatuses moodustab Rannu ala teatava omaette suletud ühiku, mis on ka lõunast piiratud Alasoo ja Utokolga küla heina- ja karjamaade kompleksiga, mis muiste oli muidugi märksa soisem ja kõigiti „looduslikum" kui nüüd. Lõuna-kagus ja kagus, osalt idaski, nimelt Rõngu, Väike-Rõngu, Teedla ja Konguta alade suhtes, praeguste Valguta valla külade

Lapetukma, Metsküla ja Hirvu ning Rannu valla Paju ja Kulli asunduse, samuti Koopsi ja Pagavere külade kohal muutub piir ebakindlaks.Masstikuliselt paistab, et piirijoon on kõigi loendatud kohtade suhtes olnud enam avatud kui suletud. Ja see asjaolu ühes mõningate teistega, millest kuuleme edaspidi, ajendabki meid asetama küsimust: kas Rannu üldse oli muinas-eesti ajal omaette iseseisev kihelkond? 1)

Rannu kihelkonna muinasaegse iseseisvuse poolt kuid samuti ka vastu räägib rida argumente, esiteks geograafilisi, teiseks ajaloolisi.

Geograafiliste argumentide hulgast võiks esitada esimesena järgmist seisukohta. Nagu juba märkisime, moodustub Rannu kihelkonna nüüdne piir lõunas, läänes ja põhjas looduslikust piirjoonest.Samasugune see võis ses ulatuses olla ka muinasajal. Ida ja kagu avatud joonel võis muiste kihelkonna piiriks kujuneda ainult vastavate küla - resp. saraskondade piirid, osalt looduslikuna, näit. heinamaa käärud, lodud, metsad, ojad jne., osalt aga külade poolt

---

1) Vrdl."Tartumaa", lk.385 ja 363.
ERKA, LJkA, 15 FDTCaDL II (1684); ühe - ja kolmeverstased sõjaväe topograafilised kaardid.

kokkuleppel rajatud piirisihtidena. Need võisid paiguti enamvähem ühtida nüüdiste piiridega - kuid see "võisid" on muidugi puhtakujuline oletus.

Selle vastu võib väita, et mainitud piiriosades pole üleminek ühelt alalt teisele kuskil eriti järsk. Nüüdsed "arvatavad" ja omaaegsed "mõeldavad" (=kokkuleppel aetud) saraskondlikud piirid Lapetukma /Wentsaare,[1] Hirvu-Metsküla/, Teedla - Väike-Uderna, Paju /Majala(?), Koopsi-Kulli/, Soova, Pagavere /Lembevere-Ängu külade vahel[2] ei tarvitsenud peale oma otsese ülesande evida ühtki teist ja seega võis Rannu ala väga hästi moodustada mõne nüüdse naaberkihelkonnaga ühise tervikuna mingi muinas-eestise kihelkonna. Seda seisukohta võiks kinnitada ajalooliste argumentide rühmast asjaolu, et Rannu kihelkonnas pole leitud ühtki muistset linnust - muinaslinna, küll aga naaberkihelkondades Puhjas ja Rõngus, viimases koguni mitu. Muinaslinnu võib aga teatavasti pidada muinas-eesti kihelkondade keskusiks ehk vähemalt olulisemaiks tunnuseiks.[3]

---

1) TSkI 1582, lk.43 esineb üheadramaaline "Iwentzer" ja RMR 1638 kahe saksaadramaaline "Wentzer" küla Rõngu mõisa alal. Oli hiljem nähtavasti mõisastatud. Vrdl.ERKA, LJkA 243

2) Põikjoonega eraldatud küladest kuulub esimene Rannu, järgmine naaberkhk-a piirikülade hulka. Sidekriips eraldab ühe khk-a naaberkülasid.

3) Vrdl.Eesti Ajalugu I, lk.208 jj.

Selle vastu võiks taas väita, et Rannu kihelkond oli juba ema asendi tõttu "kõrvalisel" kohal ja looduslikult küllalt hästi kaitstud, pakkudes muide ka järve ja soode kaudu teatavaid pelgu võimalusi, seepärast siin polnudki linnuse järele erilist vajadust. Ometi pole küllaldast alust oletuseks, nagu oleks Rannu kihelkond olnud mingi metsakihelkond sõna otseses tähenduses ja sellisena ehk koguni hõreda asustusega, sest seda eitavad mitmed asjaolud, missuguseid vaatleme edaspidi üksikasjaliselt.

Olulisemaks ning soliidsemale ajaloolisele põhjale pretendeerivaks argumendiks Rannu kihelkonna muinas-eestise oleluse kasuks tahaks olla Läti Henriku kroonika (XXVIII,8) teade, et Tartu esimene piiskop Hermann määranud pärast Tartu vallutamist Otepääle neli vasalli, läänistades neist igat ühe "kylegundega." Nende nelja mehe hulgas oli pärastise Rannu mõis-lääni valdajate esivanem Johann von Dolen, Samuti Konguta ja Kavilda (hiljem ka Rannu) mõis-lääni valdava Tiesenhausenite sugukonna esindaja Engelbrecht von Tiesenhausen (piiskop Hermmani õemees).[1]

Kui seelistadagi vastavalt nüüdisaja uurimusele Läti

---

1) Gernet Livl.Ritterschaft, lk.15; seesama Verfassungsgeschichte, lk.142 jj.; Bannerherr, Anmerkungen, III, 9.

Henriku "kylegunde" mõiste interpretatsioonina muinas-eesti halduslik - politilist ühikut kihelkonda, siis ei ütleks see ometi Rannu kihelkonna suhtes midagi lähemat, veel vähem tema muinas-eestise iseseisva olemasolu suhtes. Ei viita ju Läti Henrik, m i s s u g u s e "kylegunde" sai keegi neist neljast Tartu piiskopi vasallist. Ja kuigi Johann von Dolen'ile langeski tänini harrastatud oletuse kohaselt Rannu "kylegunde", kust ta sai esialgu ainult vastavad maksud (olgu piiskopi ehk ta enese sissenõutuna), pole siiski tõendeid, et toonase "kylegunde" piirid ühtisid nüüdiste kihelkonna piiridega. Küll aga võiks meid koguni vastupidises veenda Rannu ja tema naabrusalade pärastiste läänivalduste kujunemise käik, kihelkonna-kiriku asukoha valik ja kiriklik-kihelkondliku ala piiride moodustumine ning nende muutumine hilisemal ajal, millest aga edaspidi.

Vaadeldes Rannu kihelkonda tema looduslik-geograafilises kuuluvuses ja liigestuses vastavalt nüüdisaja maateaduslikule uurimisele, tuleb esijoones konstateerida ta kuulumist pinnaehituselt Otepää-Karula kuplis-

tiku, Tartu suurvoorte ja kuplite ning Türi-Põltsamaa väikevoorte ja tasandikkude valdkondade siirde- ja äärealale. Domineerivamaks pinnavormiks on üle terve kihelkonna voored, lõunaosas sekka ka mõned madalad kuplid. Taimegeograafiliselt liigestub põhjaosa (Rannu vald) Lahkme-Eesti (Emed), lõunaosa (Valguta vald) Kagu-Eesti (Eor) valdkonda. Taimkonna vormidelt aga Otepää-Võru väikepõldude ja -niitude ning salude segavaldkonda ja maastiku koguilmelt Ugandimaa tüübilisele alale. Asulastikult ja teestikult ta liigestub Otepää-Haanja väikeõuede, mõisade ja tihedateestiku valdkonna siirdealale. Mullastikult esineb põhjaosas Lõuna-Eesti raskemaid mullaliike (peamiselt sigus savi), lõunaosas, eeskätt Valguta alal liivmulde, mis paiguti on kehvemad, paiguti aga üsna sigusad "mustakruusa maad" - kohalikkude põllupidajate nimetuse järgi. Üldiselt on lõunapoolne maastik vahelduv ja looduslikult kaunis kõrgmik, keskosas (Rannu mõisast kirikuni) madalmikule ülemineku iseloomuga, põhjaosas monotoonne madalmik.[1]

---

1) Eesti Entsüklopeedia II,vrg. 523 jj., VII, vrg.23-24 ja 1541,"Tartumaa",lk.371 jj.

Põllud asuvad enamasti voorte harjadel ja nõlvadel, siirdudes vaid puhuti vähehaaval ka madalamaile loodumaile jne. Küla tüüpidest domineerivad tõstandus-, ahel- ja ridakülalised vormid, viimased paiguti enam-vähem sumbse kalduvusega, näit. Lapetukma ja Neemisküla. Põldude vahel leidub heinamaid ja peamiselt karjamaiks kõlblikke lodusid, kohati soid, metsatukke ning võsastikke. Nii on see tänapäeval, nii oli see veelgi ilmekamalt mõnisada aastat varem - Rootsi ajal ja arvatavasti võimalikkude vähemate muudatustega ehk vareminigi. Need muudatused olid pärast Võrtsjärve taandumist oma nüüdseisse kallastesse muidugi vegetatsioonilised, mitte enam reljeefi muundumised. XIX sajandi agraarreformide ja talude müügiga seoses on mõni endine küla muutunud suuremas või vähemas ulatuses muutunud hajusaks. [1]

Nagu näha esindab Rannu kihelkond geograafiliselt puhtakujulist siirde- ehk üleminekute-ala eeskätt Võrtsjärve nõost Otepää kõrgustikule. Kihelkonna lõuna- ja põhjaosa vahel on looduslikult tunduv vahe. Kõrgem lõunaosa (Valguta)

---

1) Vt. lk. 2 mainitud kaarte.

kuulub geograafiliselt rohkem lõuna ja kagu (Konguta ja Rõnguga ühiste) alade seoskonda. T ü ü b i l i s e Rannu moodustab see osa kihelkonnast, mis on võrdlemisi ahta ribana surutud Võrtsjärve ja idapoolse laialdase soodeala vahele. Pole imestada, et kirjeldatud geograafiline kaksiklus on selle kihelkonna arengus kujundanud ja soodustanud teatavat ajaloolistki kaksiklust.

Küsimus missugune oli maastiku pilt Rannus muiste juhib meid Rannu asustusajaloo käigu ja sellest olenevate probleemide jälgimisele. Analüüsides asustusolusid tuleks meil katsuda vastata küsimustele: 1) mis ajast üldse ja 2) missuguses ulatuses eriaegadel oli Rannu kihelkonna ala asustatud?

Nagu näitavad muinasaegse topograafia rekonstrueerimise tulemused, oli meie kodumaa ajaloo koidikul, s.o. vanemal kiviajal kogu põhjapoolne Rannu kihelkonna osa Võrtsjärvest üle ujutatud, mis oli siis oma mõõdetelt märksa ulatuslikum nüüdsest. Välivesi ulatus kuni Rannu mõisa joonele, tungides kohati kuni nüüdse Rannu ja Valguta valdade piirjooneni ja kitsamate ribadena isegi kaugemale.

Mingisuguseid muinasleide sellest ajastust Rannus pole avastatud. Naabruses esineb viimaseid Ulila ja peamiselt muidugi Võrtsjärve põhjaranniku (Kolga-Jaani khk-a)alal.[1]

Nooremal kiviajal kujutab nüüdne Rannu kihelkonna ala maastikuliselt järgmist pilti. Alates umbes Rannu-Valguta piirjoonelt tungib laiendatud Võrtsjärve vetevälja lõhestama võrdlemisi ahtake, põhjapoole üha kitsenev, piirjoontelt üsna siiru-viiruline poolsaare riba. Vähekesi maad lõunapool Rannu kirikut (umbes endise Rannu/küla/ küla praeguse samanimelise talu paigu) muutub see maismaa riba hoopis ahtaks "maakitsuseks", laienedes uuesti kirikla, Neemisküla ja Sangla külade alal. Rööbiti selle maaribaga kulgeb läänes Raudja lahe põhjapoolsest äärest piki praeguse Võrtsjärve rannikut pikerguse kujuga saar, mis põhjaosas ahendudes lõpeb Sangla-Rakke piirjoonel (umbes Uniküla lõpus Ubesoo kohal). Nüüdses maastikus on see künnise alaks, millel asuvad Tamme mõisa resp.asunduse, Saviküla ja Uniküla põllud. Edasi on Sangla ja Rakke külade vahemail otse katkemiseni kitsas maariba, mis näitab, et sellest kitsendusest põhjapool asuv maismaa on kunagi (kas alaliselt või ainult kevadiste suurvete aegadel) võinud

---

1) Vrdl. Eesti Ajalugu 1k.13 jj.

olla saareks, nagu lubab oletada kitsenduse kohal lohkjas pinnavorm. Lõpuks katkebki Rakke ja Verevi külade alade vahel ühendus täiesti, nii et Rannu põhjapoolseim maismaa osa - Verevi küla künnis - moodustab omaette saare. Peale selle asub veel idas kaks saart: nüüdsete Saare talude (samanimelise endise külakese) asemel üks ja sellest lõunapool Koopsi-Pagavere külade alal teine. Paistab, et ka Vehendi küla ala on moodustanud omaette saare. Muide, pinnareljeefi järgi otsustades võis ennemainitud poolsaar mitmes kohas (Rannuküla ja Noorma külade ja viimase ning Rannu mõisa resp.asunduse vahel n.n. Alasoo kohal) ajutiselt olla üleujutatud, näiteks suurvee ajal.[1]

Kui Rannus juba sellal oli mõnes osas mingit ajutist või püsivamat asustust, siis võis see küllap vististi paikneda kohtades, kust tänini on leitud vastavaid muistiseid. Selliste kohtadena esinevad kihelkonna põhjapoolseim osa (Rakke-Verevi ala) ühe leiuga ja Rannu-Valguta piiri ala (Raudja lahe ümbrus ja Vehendi küla) vähema leidude rühmaga. Üldse on Valguta lähikondne ala tolleaegseilt leidudelt rikkam, mis ka arusaadav, arvestades, et kiviaja elanikud eelistasid kõrgemaid, liivakamaid

---

1) Vrdl.Eesti Ajalugu I, lk.31 (R.Indreko koostatud kiviaja kaart).

veteäärseid kohti nagu neid siin oli. Tüübiliselt sobiv võis ses mõttes olla Vehendi küla ala Raudja lahe läheduses .Naabruses esineb selle ajastu leide eeskätt Võrtsjärve põhjarannikul ja võrdlemisi rohkesti Kavilda-Ulila aladel, vähemal arvul Tarvastu poolel. 1)

Järgmised muinasaegsed ajastud, pronksi- ja varane rauaaeg on Rannu suhtes vastavate muististe leviku kaartide järgi otsustades peaaegu leidudetühjad. Rooma rauaajast tunneb selle asjastu leidude leviku kaart üht ainsat kalmeleidu Rõngu Valguta piirimailt, mis dateerub umbes kolmandasse sajandisse p.Kr. Üldiselt võib märkida, et selle aja leiud on taandunud Võrtsjärve äärest eemale. Seega on siis ka Rannu selle aja leidudest tühi.

Iseküsimuseks jääb esialgu, kas see on absoluutne või esemete ainult juhuslik tühjus, mis tingitud muinasaegsete avastamatusest või hävimisest. 2) Tihedasti leidub kalmeid naabruskonnas Kavilda-Ulila-Nõo aladel, hõredamalt üle Võrtsjärve Tarvastu poolel. 3)

---

1) Vrdl.Eesti Ajalugu I, lk.25.

2) Viimast asjaolu arvestada võiks näiteks kivikalmete suhtes, eriti kihelkonna põhjaosas (kiriku ümbruskonnas), mis tänapäeval on tuntud väga kivivaese nurgana.Omal ajal on siin aga püstitatud rohkesti kiviehitisi.

3) Vrdl.Eesti ajalugu I, lk.89.

Keskmisest rauaajast on leide ainult Rannu kihelkonna põhjaosas.[1] Märkimisväärt on asjaolu, et sellesse ajastusse dateeruvaist leidudest on Võrtsjärve ümbrus kaugemas ulatuses suuremalt osalt tühi.[2]

Nooremast rauaajast leidub mõningaid juhuslikke leide, eeskätt Rannu kihelkonna põhja- ja lõunapoolseimaist osadest (Verevi ja Lapetukma lähikonnast).[3]

Üldiselt esineb muinasaegse asustuse asjalisi mälestisi - kalmeid suurema osa külade lähikonnas. Arvuliselt on neid kõrgmiku (Valguta) alal 5, madalmiku (Rannu) alal 6. Jälgides nende asukohti põhja-lõuna suunas, leiame Verevi külas 2 ja Verevi ning Rakke vahemail, Vanausse talu lähedal järve ääres ühe. Uniküläs samuti järve ääres 1, endiste Rannuküla hajaosade, Kure- ja Pähniküläde, praeguste Kure ja Unni suurtalude läheduses 1 ja lõunapool Noorma küla - Rannu-Lülle vene-õigeusu kiriku juures kingul, mida rahvas varemalt kutsunud "Hädamäeks" 1.

---

1) Vrdl.Eesti Ajalugu I, lk.125; Ajalooline Ajakiri, 1934.a., lk.95 jj.

2) Vrdl.Eesti Ajalugu I, lk.125.

3) Vrdl.sealsamas, lk.153.

Edasi leiame Vehendi küla mail kalmistu, mis koostub üksikuist kalmeist laiemal alal. Muinasaja uurijate arvates need võiksid pärineda isegi pronksiajast. Siirdudes lõunasuunas edasi Rannu alalt Valguta alale, leiame Kipastu külas 2 kivikalmet. Valguta mõisa väljal leidub Kalmete nimelise rehe juures 1 ja lõpuks Lapetukma külas 2 kivikalmet. Peale Verevi küla kalmete on teised kõik dateerimata, välja arvatud teatav umbmäärane dateerimiskatse esialgsete vaatluste najal Vehendi küla kalmete välja suhtes. Kalmeid ei tunta Rannaküla, Hirvu, Metsküla, Utokolga, Koopsi, Pagavere, Neemisküla, Savi-
küla ja Sangla külade alalt.[1]

Keskaegseis ürikuis mainitakse esmakordselt Rannu kihelkonna küladest 24-ja adramaalist L a p p e n t u c k e n küla a.1418, M o t z e k u l l a a.1449 ja N o u v e n s t a r e n d e (alias N o i e s t e n d r a?) a.1494. Pärast 1638.aastat viimane nimi kaob, teised esinevad veel hiljem ja tänapäevalgi. Maastikulise ilme kohta leiame a.1494 paar märkust. Kuskil Konguta ja Rannu vahel mainitakse olevat sild

---

1) Vrdl."Tartumaa", lk.387; Laid ant.-topogr.Rannu khk-a kirjeldus.

ja Rannuga piiristikku asuvate I g g a r a s ning N o i e s t e n d r a s heinamaade juures oli Kongutal mets resp.võsastik ("Wildnusz"). Ja see ongi kõik mida teame Rannu kihelkonna keskaegsete külade ja maastiku kohta. Nagu näeme, ei ulatu needki teated üle XV sajandi künnise tagasi.[1]

Piirdudes ainult nende o t s è s t e andmetega jääks meie käsitlus Rannu kihelkonna vanemast ja keskaegsest asustusest üsna hõredaks. Asustuse vanuse, ürgsete asustuspesade tekkimise ja asustuse leviku (ema- ja tütarkülade) probleemi kohta ei anna need andmed kuigi palju olulist. Kindlasti teame ainult prof. Moora kaevamiste tulemusena, et Verevi küla kalmed dateeruvad panustelt keskmisse rauaaega.[2] Samuti võime üldiselt vanemaiks pidada neid külasid, kus leidub kalmeid. Suhteliselt vanemaiks võiksid viimaste hulgas olla peale Verevi küla Lapetukma ja Vehendi. Pole võimatu, et need on Verevist vanemadki. Igatahes on märkimisväärt ja teatavaid, mitte just väga hüpoteetilisi kaalutlusi võimaldav

---

1) LGU I, nr.202, 336, 508, 599, 628.

2) Ajalooline Ajakiri 1934, nr.2 lk.95 jj.

asjaolu, et neist kolmest vanimast asustuskompleksist lokaliseerub üks (Vehendi) kihelkonna keskosse, ülejäänuist üks äärmisse lõuna (Lapetukma), teine äärmisse põhjaserva (Verevi). Eriti *just* viimane on väga tähelepanu äratavaks nähteks: asustus tekib tugevasti eraldatud veel tänapäevalgi kevadeti ja sügiseti küllaltki vaevaliselt, toonaseis oludes küllap vististi äärmiselt raskesti juurdepääsetavasse kohta ja kasvab hiljem küllalt perekaks külaks. Kui juba seesuguseis raskeis oludes oli varajaseks asustuse tekkimiseks ja arenguks eeldusi, miks siis mitte mainitud vanimate asustuspaikade vahepealseis regioonides? Asjaolu, et seal leidub mõningaid külasid, kus pole muinasaegseid kalmeid, ei tarvitseks veel meid sundida nende külade tekkimisaega kaugelt hilisemaist aegadest otsima. Mis takistas kahel lähestikku seisval külal kasutamast ühist kalmet, liiategi sel juhul, kui nende vahel oli ema- ja tütarküla vahekord? Need on paraku ainult teoreetilised kaalutlused. Kuid nende tõhustamiseks me loodame abi järgnevast k a u d s e t e tõendite hankimise menetlusest:

1) seoses k o h a n i m e d e analüüsiga asustusühikute ja -komplekside (eeskätt k ü l a d e kui ürgsemate asustusvormide) esinemise ja nende suuruse suhete

vaatlusest XVI ja XVII sajandi m a a d e r e v i s-
j o n i d e andmestikus;

2) tehes mainitud maaderevisjonide ja reduktsiooni-aegsete (1683/84.a.) k a a r t i d e ning tarbekorral vastavat laadi hilisemastki andmestikust r e g r e s-
s i i v s e i d, tagasikäivaid järeldusi;.

3) otsides ülalmainitud kahel viisil saavutatavaile tulemustele tuge analoogia järeldustest naabruse, eriti Puhja kihelkonna oludest.

Peale muu pakub teatavaid pidepunkte asustuse vanuse suhteliseks hindamiseks Rannu kihelkonna l ä ä-
n i s t u s t e ning mõisade tekkimise edaspidine üksikasjaline jälgimine.

Asudes mainitud kaudsete tõendite esitusele oleks ülevaatlikkuse mõttes sobivam alata külade (koha-)
nimede vaatlusega, millele järgneks külade suuruse vaatlus adramaades teatavail eriaegadel. Külanimede vaatluse hõlbustamiseks järjestame külad praeguste valdade, endiste mõisade (Rannu ja Valguta) alade kaupa t a b e l l a a r s e l t võimalikult vastavalt nende geograafilisele lokalisatsioonile, pidades silmas eeskätt pikiteljelist põhja-lõuna suunda - kooskõlas kihelkonna pikerguse kujuga.

S

O W

N

/ Utokolk/

/ Rannu mõis resp.
asundus /

V e h e n d i.
Wihendypa 1582
Wyhendypa 1588
Wehendepaküllа 1601
Wehanda kulla 1627
Wehantoküll 1638
Wehende kyla 1683
Wehhende, Wihhendo XVIII
sajandist alates.

K o o p s i.
Kopasth 1582
Kopasscz 1588
Kopastküllа 1601
Kopasti kulla 1627
Kobsto 1638
Kopasto 1683
Kopsi XVIII saj./Pähni-
küla /

N o o r m a.
Norma 1582
-"- 1588
Normaküllа 1601
Norma küllа 1627
Norma 1638
Norma kyla 1683
-"- XVIII saj.

/ Kure-
küla /

/ Tamme mõis resp.asundus./

P a g a v e r e.
Pagafier 1582
Pakowier 1588
Pagawer 1601
Paggawer küllа 1627
Paggewer kulla 1638
Pagafer 1683
Paggawere XVIII saj.

R a n n u k ü l a.
Ranokulla 1582
Ranokula 1588
Rannoküllа 1601
Ranna(!) kylla 1627
Rano kyll 1638
Rando kyll 1683
Rannoküllа XVIII saj.

S a v i k ü l a.
Sawikiella 1582
Sawikula 1588
Sawiküllа 1601
Sawi küllа 1627
-"- -"- 1638
Saffwi kyla 1683
Sawwiküllа XVIII saj.

/ Kirikla resp. kiriku asund. /

/ Lõjuse küla /

N e e m i s k ü l a.
Miemisz kula 1582
Miemies kula 1588
Uniküllа (!) oder Memis 1601
Mimmist kulla 1627
Mehemest kyllo 1638
Memis kyla 1683
Nemisküllа XVIII saj.

S a n g l a.
Sanglia 1582
-"- 1588
Sanglaküllа 1601
Sangala kulla 1627
Sangola 1638
Sangula 1683
Sangla XVIII saj.

U n i k ü l a.
Unigiela 1582
Unikula 1588
Siniküllа(!) 1601
Unni küllа 1627
-"- kula 1638
Uniküla 1683
Unniküllа XVIII saj.

R a k k e.
Pirtel 1582
Piertta 1588
Pirtaküllа 1601
-"- 1627
Pirte kyllo 1638
Pirtokyla 1683
Rakke XVIII saj.

V e r e v i.
Gross-Werwa 1582
Werekulia 1588
Wereweküllа 1601
Werewe küllа 1627
Wirwe kyllo 1638
Werrewi kyla 1683
Werrewi XVIII saj.

S

O W

N

L a p e t u k m a.
Lappentucken 1418
Lappentuckum 1475
Lappentuchum 1495
Laptuk 1582
Laputa 1601
Lapputa, Lappata 1627
Lappetup 1638
Laptoka kyla 1684
Lappetukma XVIII saj.

M e t s k ü l a.
Motzekulla 1449
Metzkülla 1630 3
Metzkyl 1684 (üks 8 adram. pere Hirvu külas)
"Streu-Gesinde" 1758
Metsküla XIX saj.

V a l g u t a.
Walkuth 1582
Walkutta 1588
Walkuta 1601
Walgota 1627
Walgotto 1638
Hiljem Valguta mõis

P i i g a n d i.
Wigand 1638
Pigande 1684
Pigant 1758
Mõisastatud

H i r v u (resp. Ervu).
Herbe 1582
Herwa 1588
Herükula 1601
Erwa külla 1627
Irve 1638
Hirwokyla 1684

(Jerweküla 1839)

K i p a s t u
Kippetus 1627
Kippasto 1638
Kipasto 1684
Kippast XVIII saj.

R a n n a k ü l a.

Nouvenstarende alias Noiestendra(?) 1494
Nawstrand 1582
Naivasto 1588
Nawastrant 1601
Nauasta kulla 1627
Naewasto Rande 1638
Hiljem see nimi kaob.

Ha(a)ni
(XIX sajandi algupoolel Siiverski hiljem Haani karjamõis).
Han moiza 1582
Hannymoysza 1588
Hani Moysa 1601
Hani weski 1627

-.-

Liewa moiza 1582
Lewa moisza 1588
Leua Moisa 1601
Wehende 1684

-.-

XVIII sajandil:
Wehendi) 1758) Ranna-kolga
Kondiküla)) küla 1774

U t o k o l k.
Kargula 1601
(1684. a. nähtavasti Kipastu juurde liidetud Utokolga nime all mainitakse esmakordselt 1774. a.).

/Rannu mõis resp. asund./

Lähtudes eeltoodud tabelites Rannu ala põhjapoolseimast servast Verevi külast kui ühest kindlamini määratud vanemast asustuspunktist ja suundudes lõunasse, madalmikult kõrgmikule, oleks vastava orienteerumise mõttes kohasem maailmakaared nende kujutise traditsioonilisest asendist 180° võrra ümber pöörata, nagu viitab kaarte-suundaja tabeli ülemises nurgas.

Iga küla nüüdse nimekuju alla on järjestatud kronoloogiliselt kõik meile tuntud sama küla nimekujud vastavas ortograafias. Juba seegi annab teatava perspektiivikama võimaluse siinsete küladega tutvumiseks. Kronolcogilised andmed viitavad enne 1582.aastat ürikute dateeringuile, 1582-1638.a.maaderevisjonidele, 1684.a.suhtes Rootsi reduktsiooniaegsete kaartide deskriptsioonile ja XVIII sajandi puhul 1758.a. Rannu ja Valguta mõisade vakuraamatutele või sajandi lõpupoolseile hingederevisjonidele, kus vastavad külad esinevad, samuti Mellini ja Rückeri kaartidele.

Järeldused, mida külade nimede najal võiks teha, ei lisanda eriti palju asustuse vanuse ega leviku määramiseks. Suhteliselt hilisemale asustusele viitab ainus -vere lõpuline külanimi siin kihelkonnas - Pagavere. Kui N o o r m a võiks etümoloogiliselt tuletuda N o o r e s t maast (=uudismaa ?), siis see osutaks teisena suhteliselt hilisemat asustusala. Muide, Puhja kihelkonnas on -vere lõpulisi

külasid mitu, näit. Lembevere, Pagavere naabruses, Võsivere Ulila alal väga vana asustuskeskuse läheduses j.t. Oma looduslikult asendilt kõik need külad võiksid olla tekkinud ääremaile.

Tähelepanu äratav on asjaolu, et Rannu kihelkonna n i m i k ü l a Rannu/küla/ lokaliseerub kihelkonna põhjaosse, samuti kui Puhja kihelkonna nimiküla"Puhja". Asjaolu on seda kummalisem, et mainitud küla asub oma looduslikult asendilt umbes 2 km Võrtsjärvest eemal ja peale selle pole ühtki veekogu ega ojagi tema läheduses, millest võiks olla põhjustatud ta nime tekkimine. Muide, looduslikult ta asub soo- ja heinamaade vahel ja tema ala mäletavasti oli kiviaegses maastikus väga kitsaks maaribaks: sellal see kohtvasus sõna otseses mõttes r a n n u (vrdl.rinnu). Keeleajaloolistel andmetel on sõna r a n d germaani laensõnana eesti keeles kodunenud juba vanemal rauaajal.[1] Neil kaalutlusil võiks Rannuküla tekkimisaega otsida isegi juba väga kaugest muinasajast.

Mis puutub Rannu naaberküladesse, siis oli ta vanemal ajal oma lähema naabri Saviküla laga külalähedaste heinamaade suhtes ning esijoones Saviküla, Neemisküla ja

- - - - - - - - - -

1) Vt.Eesti Kultura II lk.206

ja Rakkega Emajõe äärsete heinamaade (luha) suhtes ühiskasustuse vahekorras. Alles XIX sajandi alguosas hakati siin fikseerima kindlamaid piire. Muide, oli Rakkel Vereviga, Unikülal Rakke ja Sanglaga, Sanglal Neemiskülaga, Neemiskülal Saviküla ja kiriklaga heinaning karjamaade suhtes ühiskasustuslikke kokkupuuteid veel XIX sajandilgi, nii et lõplikke piire võidi mitmegi valduse vahel määrata alles pärast kohtulikke ja vahekohtulikke lahendusi. Säärane ühiskasustuslik vahekord domineeris täielisemal kujul mainitud külade vahel rootsi ajal.[1]

Kui kõik põhjapoolsed külad olid ühiskasustusalade - esijoones heinamaade suhtes orienteeritud põhjapoole, siis alates Noormast ja Rannuküla allosast Pähnikülast kaldub orientatsioon ses suhtes lõunapoole. Siin moodustavad Noorma, Pähniküla, Utokolk, Vehendi, Koopsi ja Pagavere külad ühes põhjapoolsete Valguta küladega (Hirvu, Kipastu) ühiskasustusalade suhtes teise omaette rühmituse, mille hulka tungis ka Rannu mõis oma heina-ja võsamaadega. Seesugused rühmitumised olid muidugi tingitud vastavate ühiskasustusalade paiknemisest looduses. Kui siit tohiks muinasaegsete olude suhtes teha mingit järeldust, siis võiks

---

1) ERKA, LJkA 15, FDTCaD$_L$ II (1684)
ERKA, PLMMA(Vr) 1002 Acta Randen/Valguta 1809, fol.64/17.
ERKA, Trt.-Vr.-ÜkesAA 129, Acta 1821-42 ja 1843-63.
Põmin. Kat.-Am. Rannu külade plaanid
ja katastri rullid.

ütelda, et Rannu põhjapoolsed külad alates Rannu- ja Savi-külaga olid saras- resp.suursaraskondlikult orienteeritud põhjapoole, neist lõunapool asuvad külad aga omaette vastavas lõunapoolses seoskonnas. Põhjapoolsemad Valguta külad taas olid orienteeritud Rannu viimati mainitud külade rühmituse, osalt Konguta, lõunapoolsemad aga osalt omaette, osalt Rõngu ühiskasustusalade seoskonda.[1)]

Kokkuvõttes võiks ütelda: Rannu nüüdse kihelkonna alal oli looduslikke eeldusi seoses piiriäärsete naaberkihelkondade küladega kolme muistse suursaraskondliku ala kujunemiseks. Igas neist oli vähemalt üks võrdlemisi kaugest muinasasjast pärinev asustuspesa, põhjapoolsemas võib olla ehk kakski. Asustuse täpsemat vanust, arengu momente ega leviku suundi pole neid ega nende vahel võimalik määrata.

Raskusi on Valguta alal asuva N o u v e n s t a r e n d e - Na e v a s t o R a n d e küla asukoha määramisel. Maaderevisjonide kirjeldustes ta esineb alati H a (a)n i mõisa, Hirvu ja Kipastu külade läheduses, nende vahel või vähemalt Valguta läheduses. Kuna maaderevisjonides võib üldiselt märgata teatavat kindlat järjekorda külade loen-

- - - - - - -- - - -

1) Vrdl.viimati tsiteeritud kohti.

damises, siis paistab olevat tõenäone, et ta paiknes kuskil mainitud külade lähikonnas. Aga kas Võrtsjärve või Konguta poolses küljes? Konguta poole oleks teda väga meelitav paigutada sel põhjusel, et seal asub Teedla mõis (= Detloffmoyse - nähtavasti ühe selle mõisa valdaja Detloff v.Tiesenhausen'i nime järgi) [1] - endine küla, mille vanim keskaegne nimi oli N a w s resp. N a w s-külla, seega väga sarnane N o u v e n s t a - N a w s t - /N a e w a s t o/ - r a n d(e) kujuliste nimedega , missugustega seda problemaatilist küla tähistati maaderevisjonides . Pärast 1638.a. maaderevisjoni, kus teda viimati mainitakse, see küla kaob, nähtavasti liitudes mõne teisega või saades uue nime. Täiesti jälge jätmatult ta siiski ei võinud kaduda isegi mitte mõisastamise korral. Seda mõõnavad järgmised kaalutlused. 1684.a.deskriptsioonis leiame Hirvu küla perede loendis külast eraldi ühe $\frac{3}{8}$ adramaalise pere - M e t z k y l Andres, kes kasustas oma maid ühiselt $\frac{1}{8}$ T i m o s k e Thomas ehk P i p r e Hansuga - nagu viimast talunikku veel teisiti kutsuti. P i i p r e talu leiame tänapäevalgi Valgutas Metsküla. Ilmsesti oli endine korduvalt iseseisvalt mainitud Metsküla 1684.a.min-

---

1) Hagemeister, Materialien II,lk. 99;
AmR 1630, fol.447-448; vrdl.LGU, nr.628.

gisuguseil kaalutlustel liidetud Hirvuga, võib olla seetõttu, et ta oli iseseisvaks külaks liig väike. Muide on samas 1684.a.deskriptsioonis kõik Valguta Võrtsjärve äärne asustatud ala, mida XVIII sajandi teisest poolest alates tunneme Rannakolga resp. Ranna/küla/ küla nime all, ühendatud Rannu Vehendi külaga, andes kogu sellele asustusmassiivile nimeks W e h e n d e k y l a. Ses külas on kaks 1/4 adramaalist R a n d a nimelist peret (XVIII sajandil 4 R a n n a nimelist asustatud talu). 1627.a. maaderevisjonis on N a u a s t a külas ainult kaks asustatud 1/4 adramaalist peret R a n d i (Raudi?) Andres ja R a n n e Thomas. 1638.a. maaderevisjonis muu seas R a n n e Jaack ja R a n n o Simon, kellest esimesel on väike poeg Anto, teisel väike poeg Peep. 1684.a.deskriptsioonis on R a n d a nimeliste talude peremeesteks: ühes R a n d a /Andres-Ehk/ Paap (Peep?),[1] teises R a n d a h a n s - seega nad võiksid väga hästi olla mainitud Anto ja Peep täies mehe eas. Järelikult võib eelnenud analüüsi tulemusena N o u v e n s t a r e n d e - N a e w a s t o R a n d e küla asuda ainult Võrtsjärve äärest, mille poolt räägib veel tema asukoht külade järjestuses maaderevisjonide and-

- - - - - - - - - - -

1) Mainitud A n d r e s tähendab mõne samaaegse ja hilisema analoogilise juhu põhjal otsustades pere vana resp. e n d i s t nimetust sellenimelise peremehe järele.

mestikus. Selle nime suhtes ei kardaks me palju eksida kui peaksime seda n õ o s t resp.n õ v a s t tuletatuks. Asukoha järgi ta on nõgusal maal nagu Teedlagi.Reduktsiooniaegse (1684) kaardi andmeil otsustades oli ta Ranna/kolga/küla lõunapoolsema osa otseseks eelkäijaks.[1]

1638.a.maaderevisjonis esineb esmakordselt W i g a nd nimeline asula - 3/8 adramaalise K ä r j e Jane pere.[2a] See on pärastise P i i g a n d i küla pioneeriks, mis XVIII sajandi lõpupoolel mõisastati, kusjuures selle mõisa väljanimeks jäi P i i g a n d i n u r m (tänapäeval samanimeline asundus).P i g a n t resp.Py g a n t nimelist mõisa, mille asutanud Reinhold v.Tiesenhausen, tuntakse XVI sajandist.[2] Kas koht, kuhu see mõisa asutati, oli enne seda asustatud või asustamata, selle kohta pole teateid. Kuna juba mainitud 1684.a.kaardi järgi see küla ja hiljem Piigandi nimeline nurm asus Valguta mõisa vahetumas naabruses, siis oleks loomulik ja kõigiti tõenäone, et piigandi ala kuulus enne mõisastamist v.Tiesenhauseni poolt V a l g u t a küla juurde, võib olla alemaana, võib olla polispõlluna.Seega võiks Pygant resp.Pigant'ile vaadata kui Valguta mõisa otsesele eelkäijale.

---

1) ERKA, LJkA 15, FDTCaDL II (1684).

2) Bannerherr, lk.97; Hagemeister II, lk.99.

Peale nende esineb veel asulaid, mille asukohad pole enam hästi jälgitavad. Näiteks L i i e w a - L e w a - L e u a mõis, mis vastavais maaderevisjonides esineb talupoegadelt asustatuna - külana, nagu H a (a)n i mõis-ki (1627.a.maaderevisjonis koguni H a n i w e s k i). Koha järgi külade järjestuses maaderevisjonides, nimelt Hani - Haani mõisa ja Nouvenstarende -Naewasto Rande vahel see peaks samuti lokaliseeruma Võrtsjärve äärde olles arvatavasti 1758.a. Valguta mõisa vakuraamatus mainitud Rannaküla alaosa K o n d i k ü l a eelkäija, kuna 1601.aasta maaderevisjonis esineb L e u a M o i s a all teiste perede hulgas K o n t i P e e p nimeline täisadriku pere. 1601.a.revisjonis on K a r g u l a - külla (= Karu/la/-küla?) nimeline küla, kus asub ainult üks täisadrik O t t o M a t t. Sellenimelist asulat ei kohta me maaderevisjonides varem ega hiljem. Samas-tatav võiks see olla 1684.a. deskriptsioonis Kipastu küla juurde arvatud hajatalude (K u r i k a s ja kahe U t t o perede) rühmaga, mida hiljem ja tänapäevalgi tunneme U t o k o l g a nime all. Seda arvamust toetab ka tema asukoht külade järjestuses vastavas maaderevis-jonis. - Samas 1601.a.maaderevisjonis esinevad üheadra-maalised L a y w a 0 j a ja 1638.a. maaderevisjonis mainitud W e h a r n a nimelist $\frac{1}{4}$ adramaalist asulat

pole Rannu nüüdse kihelkonna alal millegiga võimalik samastada ega nende asukohta jälgida. Võib olla, et nad kuulusid koguni Puhja alale nagu hiljem Rannu alla arvatud K u l l i küla (XVIII sajandil K u l l i k o l g a k ü l a, hiljem K u l l i karjamõis, praegu samanimelise asundus). Küll leiame 1809.a. teostatud maamõõdu deskriptsioonis Valguta alal L a i w a P ö c h g e resp. P ö c h a nimelise kuusiku Piigandi lähikonnas. Kas sel võiks olla midagi ühist Laywa Ojaga,[1] pole võimalik selgitada.

Nagu eelnevas nägime, oli Valguta alal asustus mitmeti muutlikum, ebastabiilsem. Püsivamana nimelt ja asukohalt esineb siin ainult L a p e t u k m a - omapärase liitsõnalise nimega küla. Nimi Lapetukma (=Lappetükimaa?) kaldub osutama selle koha teatavat eraldatust, lamedust, s.o. madalat, osalt kallakut (analoogia: lappe tükid loomadel![2]), aga ka maade lapilisust, lapilisi

- - - - - - - - -

1) ERKA, PLmMA(Vr) Acta Valguta 1809, fol.17 jj. Käesolevas ühenduses märgiksime veel, et Rannu alale paiknevaks ja endise (XVIII saj.) L i p i n g e külaga (Saviküla alaosa - praegu Puna ja Pintsu nimelised talud ning endine Lipinge kõrts) samastatav võiks olla 1627.a. maaderevisjonis esinev l e p p i t e küla.

2) Wiedemann, vrg. 456 j.j.

põlde (metsas?). Nii kui teisiti sobib see nimi koha loodusliku ilmega: tublisti kallak maa, osalt madal nõgu, mis pinnase omadusilt metsa kasvule soodus.

Jõudnud lõpule Rannu nüüdse kihelkonna alal asuvate külade nimede ja nende asukohtade eritlusega, peab tunnistama, et asustuse tekkimise selgitamiseks ei andnud see olulisemaid tugipunkte. Mõnevõrra selgitavat lisandas see siiski asustuse muutumise ja vanuse suhete kohta. Kogu kihelkonna asustuse inventuuri registrina osutub ta kasulikuks järgnevalt käsitletava külade suuruse suhete analüüsi juures. Selle kaudu on meil külade nimed ja asukohad üldiselt määratud nii ajaliselt kui ruumiliselt.

Külade suuruse vaatlemisel tuleb meil pidada silmas nende 1) asustusruumilist ulatust mis väljendub adramaades ja 2) asustuslikku mahtu, kapatsiteeti, mis väljendub asustusühikute ehk perede arvus.

Ürgselt, kui adramaade all mõeldi n.n.asustatud normaal-majapidamisühikut - peret, ülalmainitud erimõisted ühtisid. Niipalju,kui oli peresid, oli siis

adramaid. Kui rahvaarvu kasvades pered suurenesid ja vastavalt rohkem maid harimisele võeti, muutus adramaa esiti külvihulga, hiljem puht maapinnamõõdu ühikuks. Ühtlasi muutus adramaa ühiku suurus vastavalt kohtadele ja oludele erisuguseks. 1)

Edaspidises arvestame kui k i n d l a m a suurusega esijoones külade asustusruumilise ulatusega - adramaadega. Seda põhjusel, et meil on selle kohta rohkem ja paremaid andmeid kui asustusmahu kohta. Viimane oligi muutlikuma iseloomuga: sõdade laastamised ja mitmesugused katastroofid, näiteks tulekahjud võisid terved külad lühikese ajaga hävitada, mistõttu perede arv võis üle-öö muutuda. Samuti mitmesugustel teistel põhjustel teatavaks ajaks koonduda, hiljem taas paisuda. Adramaade arv, mida loendati eeskätt haritud põldude hulga järgi jäi aastateks püsima. Sööti jäänud, puustunud põllud tunnistasid veel aastaid hiljem, et vastavas kohas oli kunagi teatava suurusega asustus. Selle kõrval ei saa ometi jätta asustusmahtu puutuvaid küsimusi ja kaalutlusi täiesti kõrvale. Moningate järelduste tegemiseks on vajaline

---

1) Vrdl. Eesti Entsüklopeedia I, vrg. 105 jj.; Johansen, Siedelung u. Agrarwesen, lk. 87 jj.

omistada neilegi tähelepanu.

Jälgides Rannu kihelkonna külade asustusruumilisi ja -mahulisi suhteid, tuleb enne kõike korrata, et väljaarvatud Lapetukma ja Metsküla, ei tea me enne 1582. aastat ühegi küla kohta sellekohaseid arvulisi andmeid. Mainitudki külad ei kuulunud sellal kihelkondlikult ega läänivalduslikult Rannu järele. Nii siis ei tea me Rannu kihelkonna küladest ega nende suurusest enne 1582. aastat õieti mitte midagi. Märksa paremas seisundis on ses mõttes Puhja kihelkond, kust teame terve rea külade kohta juba XV sajandist adramaade ja mõnest ka perede arvu läänikirjade ja teiste mõisaürikute andmeil.

Need andmed, mis esinevad meile 1582.a. alates eriaegadel maaderevisjonides ja mujal siinsete külade suuruse kohta, on oma iseloomult väga erinevad, kajastades erinevaid olukordi. Nende kõrvutaval ja võrdleval vaatlemisel võime üldiselt konstateerida, et siit peale on adramaade arv üsna kõikuv. Üldtendentsina see avaldab kuni 1638.aastani kahanemist, sealt alates tõusu. See kõikuvus oli reageeringuks vastava aja sündmustikulistele nähetele, nagu sõdade laastamised, katkud ja teised seesugused erakordsused. Üteldu illustreerimiseks ja edasiste järelduste tegemiseks korraldame vastavad andmed tabeliks.

R a n n u j a P u h j a k i h e l k o n n a külade võrdlev suurus eriaegadel 1582.-1774.a.

R a n n u k i h e l k o n d

K ü l a d	A d r a m a a d e a r v						T a l u d e a r v
		1)			2)	3)	4)
R a n n u a l a	1582	1588	1601	1627	1638	1684	1774
Verevi	5	5(20)	20	3½	1½	8(10)	20
Rakke	12	2(8)	13	3	1⅛	8(11)	17
Sangla	20	5(20)	17	4	2¾	10(13)	20
Uniküla	24	3½(14)	16	2¼	2¾	11(14)	20
Neemisküla	9	1¼(5)	5	2	1⅛	6(8)	8
Rannaküla	20	4¾(19)	24	7⅞	4⅜	7(10)	22
Saviküla	22	3¼(14)	11½	7	1⅛	12(16)	21
Noorma	12½	2½(10)	6	1½	2¼	9(11)	22
Vehendi	5	1 (4)	6	2½	⅛	? (?)	7
Utokolk	-	- -	-	-	-	-(-)	5
Koopsi	9	2¼(9)	6	3	¼	9(11)	12
Pagavere	8¾	1(4)	2½	3¾	⅞	7(9)	9
(Kulli)	Vt.Punja knk.		-	-	-	--	4
V a l g u t a a l a							
"Kargula" (Utokolk)	?	?(?)	1	?	?	?(?)	-
Hirvu	38	7(28)	23½	3¾	3¼	21(27)	19
Liewa-Lewa-Leua mõis	6	¾(3)	2	?	?	- -	-
Ha(a)ni	1	1(4)	2½	?	?	- -	-
"Naewasto Rande"	6	1(4)	2	1	⅜	- -	-
Valguta Piigandi	9	2¾(11)	10	2	⅜	5(7)	-
(Lapetukma) (Metsküla)	Vt.Punja knk.						
Ranna(kolga)küla	-	-	-	-	-	- -	18
Kipastu	?	?(?)	?	1½	1½	9(11)	9

P u h j a k i h e l k o n d

K ü l a d	A d r a m a a d e a r v					T a l u d e a r v
					5)	6)
K a v i l d a a l a	1714	1495	1582	1630	1638	1684
Nasja	-	40	16	16	-	14
Punja	-	30	20	18	6	17(4⅝)
Kobiluse	-	20	10	12	6	9
"Pallo Pen"	-	-	(4 per.)	2	-	-
"Kara Aszma"	-	-	(1 per.)	1	-	-
Lapetukma	-	24	15	-	2⅞	23
"Womel"	-	10	-	-	"Womel"/Wolling(?)"	3(1)
"T a i d e l l m a"/ U l i l a a l a						mõisast.
Ulila	-	-	-	11	10	
Võsivere-	-	-	-	10	9	12
Härjanurme	-	-	-	20	(15 per.)	17
Kaimi	-	-	-	7	8(?)	7
"Tallma"	-	-	-	-	-	16
K o n g u t a a l a						
Vinavu	-	-	7¼	3½	(4 per.)	9(2⅜)
Saareküla	-	-	3	3	-	6(1)
Tännasilma	-	-	9	6(8?)	-	10(2⅜)
Järveküla	-	-	7	7	1½	11(2¼)
"Tulost"	-	-	-	1½	1	-
Ängu	-	-	8	6	6	9
"Nuvevere"	-	-	-	-	-	-
Lembevere	18	-	8	5	6	10
Soova	-	8	9	5	9	7
Soovaveski	-	-	-	-	-	3(1)
Kulli(kolga)	-	-	-	5	-	-
T e e d l a a l a						
Majala	-	-	8	12	9	-
"Tammist"	-	-	-	5	-	-
Metsküla	-	-	-	2	-	-
Väike-Uderna	-	-	8	5	-	-
"Nouves"	14	-	-	-	-	-

1) Sulgudeta arvud on arvatavasti poola-adramaad, sulgudes vastavalt ümber arvutatud saksa-adramaadesse.

2) Arvud osutavad siin ainult a s u s t a t u d adramaid.

3) Siin esitatud adramaad on p i n n a m õ õ d u l i s e d saksa-adramaad, arvutatud rootsi 1684.a. maamõõdu tündrimaadest (1 adram.= 30 tündrim.= = 60 vakam.). Sulgudeta arvud on arvutatud 18000 küünralise tündrimaa, sulgudes aga vähendatud 14000 küünralise tündrimaa mõõdus.

4) Arvud pärinevad RaKA Seelenverzeichniss 1774. Mutatis mutandis on siintoodud perede arvud üsna lähedased 1582. ja 1601.a. adramaade arvule. Teatav vastavus on ka omaaegseile perede arvudele.

5) Arvud sulgudes märkusega p e r. tähendavad perede arvu, mis on adramaade asemel antud mõne küla kohta retrospektiivselt.

6) Arvud sulgudes osutavad adramaid, mille alla mõned külad tollal on arvatud.

Eeltoodud Rannu kihelkonna ja sellega võrdluse mõttes kõrvutatud Puhja kihelkonna külade suurussuhteid käsitleva üldtabeli arvud osutavad 1582 - 1638.a. vastavate külade adramaid atseselt, nii nagu need on maaderevisjonides üles kirjutatud teatavate vaheaegade järele pärast teatavaid sündmustikulistest asjaoludest sõltuvaid muudatusi. 1684.a. arvud on esitatud võrdluse ja täienduse , olude arengu ülevaatlikkuse mõttes. Viimased arvud pole otsesed, vaid t u l e t a t u d rootsi maamõõdu küünra-ühikutes avaldatud tündrimaadest, seega kaudsed. [1] Külade too-

---

1) ERKA, LJkA, Descr.B.1684, 1k. 250 jj.

Deskriptsioonis on üksikuis külades märgitud perede juures peale tündrimaade arvu ka adramaade arvud , mille alla vastavad pered arvatud. Ühelt poolt need arvud on üsna lähedased, mõnel juhul isegi täiesti vastavad 1638.a. arvudele, teiselt poolt aga vähemate erinevustega 1758.a. vakuraamatu adramaade arvudele, mis omakorda baseeruvad reduktsiooniaegse revisjoni-adramaa arvestusele. Asustatud perede arv on külades 1684.aastal võrreldes 1638.aastaga tunduvalt suurenenud, juhuti isegi mitmekordistunud. Et seejuures üksikperede adramaade arvud on teatavate murdosade võrra vähenenud, võiks arvata, et endised külvi-resp. pinnamõõdulistes adramaa-ühikutes mõõdetud majapidamisühikud on jagunenud vähemaiks, paitsselleerunud, kusjuures teatava küla adramaade üldarv oli jäänud endiseks või muutunud vähemal määral. Selle vastu räägib aga nende külade põldude tündrimaade arv, mis endisel pinnamõõdulisel põhimõttel ümberarvutatuna annab saksa-adramaades 1582. ja 1601., samuti ka 1588 aastate arvudele lähedased arvud. Järelikult pidid need siiski olema r e v i s j o n i- resp. b o n i t e e t-adramaad. Näiteks olgu Hirvu-

kordne tõeline r e v i s j o n i- resp. b o n i - t e e t-adramaade arv on endistest külvi-resp. pinnamõõdulistest adramaadest ainult teatav murdosa , tavalisemalt $\frac{1}{9}$ kuni $\frac{1}{4}$ piirides.

Samasugustel põhjustel kui 1684.a. andmed on esitatud ka perede arvud küladest 1774.a. kohta. Selle ajani on küll juba toimunud mõned talumaade mõisastamised, kuid sellest aastast tunneme siiski Rannu kihelkonna kohta s u u r i m a v õ i m a l i k u pe-

küla arvud saksa adramaades: 1582 - 38(?); 1588 - 28; 1601 - 23 1/3; 1627 - 3 3/4; 1638 - 3 1/4; 1684 - 21 resp. 27 pinnamõõduliselt (peresid 20 ühes Metsküla-ga, mis sellal on siia juurde liidetud), boniteet-adramaades 3 5/8; 1758 - 4 1/8, seega asustus 4/8 ehk 1/2 adramaa võrra suurenenud (peresid 24); 1774.a.on perede arv 19, olles kahanenud Metsküla ja Kullikol-ga eraldumise teel, missugustest tollal oli esimesel 11, teisel 4 peret. Edasi oleks huvitav märkida, et 1804.a., pärast adramaa väärtuse suurendamist 1/3võrra oli Hirvu külas 17 peret 2 3/4 adramaa kohta (mis teeks endises 1758.a. arvestuses 3 3/5 adramaad),kusjuures Metsküla ja Kullikolk onsiit endiselt eraldatud. Tänapäeval on Hirvu külas 13 talu, millistelmon igaühel erinevas suuruses 40 - 73 vakamaad, ehk keskmiselt 52,70 vakamaad põldu. Viimase arvu alusel on kogu Hirvuküla põllumaade suurus 685 vakamaad, mis ümberarvutatuna võrdub 11 2/5 saksa adramaale vanas külvi resp. pinnamõõdu ühikus. Seega on mitmesuguste muutuste (mõisastamiste jne.)tõttu endisest vastavat laadi adramaade arvust kadunud ca 1/2 kuni 2/3. Mõnesuguste erinevustega on teistegi külade käsi käinud analoogiliselt sellele. -

rede arvu. Ütleme "suurima võimaliku" sel põhjusel, et arvame 1760-ndail aastail toimunud talumaade moisastamistega nii Rannu kui Valguta alal olevat ligilähedale korvunud omaaegse talumaade juurdekasvu moisamaade (Piigandi, Haani, Liewa-Lewa-Leua) talustumise teel. Nende andmete puhul jääb meil juhtida tähelepanu sellele küllaltki huvitavale asjaolule, mis ilmneb - mõningad vähemad kõrvalekaldumised ja muudatused välja arvatud - üldiselt kõigi külade juures: perede arv külades on lähedane 1582.,1588.ja 1601. aasta adramaade arvudele. Et see pole ainult juhuslik kokkusattuvus, vaid teatav korrelatsioon, seda kinnitavad muuseas vaatlused Puhja külade kohta 1684.aastast. Olgu sealt silmapaistvamate näidetena peale Härjanurme küla viidatud veel Nasja, Puhja ja Kobiluse küladele. 1495.a.oli esimeses 15, teises 12, kolmandas 8 peret; 1684.a.vastvalt 14, 17 ja 9. Siit järeldus: teatavale asustusruumilisele ulatusele vastas vähemate kõikumistega teatav asustusmaht,mis varemalt oli hõredam, hiljem tihedam. See tihedus kasvas juba olemasolevate asustusühikute jagunemise kaudu, kusjuures perede suurim arv ületas harva endise adramaade suurima arvu. Tüübiliseks näiteks oleks ses mõttes veel Lapetukma küla: 1495.a.oli seal 24 adra-

maad 12 perega, 1684.a.23 peret, 1758.a.25 peret ja 1774.a.31 peret, kusjuures võis esineda ainult vähemal määral asustusruumi absoluutset juurdekasvu (ca 3-5 ühiku võrra). Sama mõõnavad ka eelpool üksikasjaliselt analüüsitud Hirvu küla andmed.

Ei saa siiski jätta märkimata, et kuni XVI sajandi lõpuni (osalt XVII keskelegi) esines ka - kuigi mitte palju - külasid, kus perede arv ületas adramaade arvu, s.o. asustusmaht asustusruumilise ulatuse. Kuid see oli vähema
võimalik ainult vähemate, s.o. asustusruumilise ulatusega külade juures. Suuremates külades oli asustusruumi ja -mahu vahekord tavaliselt nagu 2,5:1 või 2:1 või 1,5: 1 või 1:1 ehk teisiti öeldes: iga pere kohta tuli 2,5 kuni 1 adramaad. Esimene vahekord väljendab asustusmahu suhtes miinimumi, viimane maksimumi. Vähemates külades oli sageli täiesti ümberpöördud olukord: ühe pere kohta tuli seal ainult teatav murdosa adramaad (tavalisemalt $\frac{1}{2}$, harvem alla või üle selle), kujundades niiviisi ümberpöördud asustusmahu maksimumi.

Põhjustena, millest seesugune vahekord tingitud, võiks mainida esiteks külade kasutada olevat põlluharimiseks kõlbulikku maahulka. Ühesuguse rahvastiku tiheduse juures tekkis maakülluse puhul minimaalne, maanappuse puhul maksimaalne asustusmaht. Teiseks võis viimase näh-

te esile kutsuda maahulga kõrval ka maaväärtus, boniteet: kehvemat pinnast tuli võtta ekstensiivse põllunduse juures suuremal hulgal harimisele. Kolmandaks võis tulla arvesse rahvastiku elatumisviis: juhul kui põllunduse kõrval leidus teisi ülalpidamise võimalusi, näiteks kalastamise, metsastamise, rohkema karjapidamise, mesinduse jne. kaudu võis perede suhe adramaadega kujuneda ümberpöördult maksimaalseks. -

Opereerinud käesolevas adramaaga kui teatava endastmõistetava suurusega, on lõpuks siiski tarviline - silmas pidades adramaa mõiste ja suuruse muutumist eriaegadel ja erikohtades - määrata, missuguse adramaaga meil kunagi on tegu. Varem oli juba juhust märkida, et 1588.a. adramaade arvud on arvatavasti poola-adramaad. Kui see nii on, siis on 1582. ja 1601.a. adramaad kindlasti saksa-adramaad, kuna nad on üsna lähedased nii üksteisele kui ümberarvutatud 1588.a. adramaadele. Võttes aga 1582. ja 1601.a. adramaade arve poola-adramaadena, poleks need vakamaadesse ümberarvutatult kooskõlas külade põllumaade suurusega XIX sajandil ega tänapäeval. Mis puutub 1627.a. adramaade

---

1) Vrdl. Eesti Entsüklopeedia I, vrg. 105 jj.

2) Nii oleks näiteks Rakke küla põldude suurus vakamaades (=520 vakam.) XIX sajandi lõpukümnendeil

ja 1638.a.adramaade iseloomu, siis nende kohta pole paraku täit selgust. Kuna rootsi esimene (1601.a.)maaderevisjon teostati saksa adramaades,võiks arvata,et ka järgmiste puhul talitati samuti. Nagu Schwabe näitab,rakendati Liivimaa läti osas 1624-30.a.maaderevisjonides saksa-adramaad.See[1] mõõnab veel omalt poolt-ki meie vastavat arvamust. Muide on võimalik, et 1582. a.maaderevisjonis rakendati segamini nii poola- kui saksa-adramaid,nagu tunneme seesuguseid juhte näiteks n.n.Schiemanni katastrist.[2] Rannus võiks olla sellekohaseid kahtlusi Verevi küla suhtes.[3]

---

ainult 18% 1582.aasta poola-adramaadest (=2880 vakam.) vakamaadesse ümberarvutatult. Verevi külal 35% (=420 vakam.5 poola-adramaa resp.1200 vakam.suhtes), Savikülal ainult ca 14% (ca 730 vakam.22 poola-adramaa resp.5280 vakam.suhtes).Seda ajal,kus põllumaid oli samapalju või pigemini rohkemgi kultuuri all kui XVI sajandil!

1) Schwabe, Agrargeschichte, lk.152 jj.

2) Schiemann, Kataster, lk.49,63 ja 90; vrd.ka Transehe-Roseneck, Gutsherr u.Bauer lk.32 jj.,230 jj.

3) Siin tekib meil ometi teatavaid raskusi adramaa suuruse ja sisu käsituse suhtes. Kui 1582. ja 1588.a.Verevi küla on arvatud 5 poola-adramaa, 1601.a. 20 saksa-adramaa alla, siis on siin vahekorrad aritmeetiliselt õiged ja kõik muidu korras - ainult XIX sajandi oludega see hästi ei sobi! 1874.a.vakuraamatu andmeil oli Verevi külal kokku 420 vakamaad põllumaid, seega puudus XVI sajandi aegsest haritud maade hulgast 65%! Samal ajal polnud külal ka mitte suuremal arvul jäät- ehk puustusmaid. Jääb siiski küsitavaks, millistele maade ja millise saraskondliku ulatuse järele selle küla adramaid õieti arvestati.

Mis puutub üldse adramaa kui külvi-resp. maapinnamõõdu ühiku suurusesse, ka ümberarvutamiste jne. puhul, siis pole käesolevas seda käsitatud mingi täpse, vaid ligikaudse suurusena. seega on kõigi võrdluste ja ümberarvutamiste väärtus ainult ligikaudne. Kui sel viisil mõnel juhul võikski tekkida kahtlusi nende p õ h j e n d u s l i k u võimsuse suhtes, evivad nad siiski igal juhul teatavat i l l u s t r a t i i v s e t väärtust. -

Olukord nagu see esineb 1582.a.TSkI andmestikus ja sellele järgnevais ajaliselt lähemais maaderevisjonides, kajastab ühelt poolt eelnenud pikemaajalise asustusliku arengu lõppjärku, teiselt poolt aga vahepeal Liivi-Vene sõja ja kokkuvarisenud Vana-Liivi konföderatsiooni päruse jagamise ümber tekkinud sõdade mullistuste tagajärgi. Me omistame tähelepanu esijoones esmaltmainitud asustusliku arengu nähetele, jälgides viimast hiljem vastava ajajärgu sündmustiku käigu üksikasjalise vaatluse järele.

1582.a. adramaade arvud on samuti kui 1601. ja 1627. aastate adramaade arvud r e t r o s p e k t i i v s e d - s.o. niisugused, kus asustatute kõrval esitatak-

se ka tühjad, puustuses adramaad. Seega nad kajastavad vastavate külade teatavat omaaegset asustusruumilist ulatust, tõsi küll, iga revisjoni puhul erinevalt, kusjuures kuni 1638.a. ilmnes üldine adramaade kahanemine. Mitte üksi asustatud adramaade arv, s.o. külade vastava aja tegelik asustusruumiline ulatus ei näita tagasiminekut, vaid huvitaval kombel retrospektiivsedki arvud. Seega ei kahanenud üksi asustus, vaid kahanes ja kadus õieti ütelda "jäljetult" ka hulk puustuses adramaid. Võiks arvata, et need seisid pikemat aega harimata ja metsistusid lõplikult.

Nagu viimati käsitletud tabeli arvudest nähtus, tegi Rannu kihelkonna asustus omas välissündmustest rohkesti mõjustatud arengus 1582.-1774.a.(õigemini XVI sajandi k e s k e l t kuni XVIII sajandi viimase veerandini) kaks "ringkäiku", millest kumbki vältas ca 90-100 aastat. Esimese algatas Liivi-Vene sõda, teise Põhjasõda. Umbes 100 aastat kulus aega, et restaureerida laastatud asustust ja seda kohendada ligilähedale endisse olukorda, kuna ~~ühe kuni teise~~ mõnegi küla asustuslik ulatus jäi tollest endisest veel kaugele maha.

Järgnevas katsume eelmistest vaatlustest korjunud kogemusi rakendada tagasikäivate järelduste tegemiseks

aja kohta enne 1582.a. Seks tuleb meil jälle pidada silmas sündmustikulisest ajaloost neid momente, mis Rannu kihelkonna olude arengu seisukohalt eevivad teatavat tähtsust. Analoogiliselt 1582.a. järgsele ajale tuleb nüüdki pöörata tähelepanu sõdadele, ikaldustele ja nälja- ning katkuaegadele, missuguste esinemised ei jätnud kunagi asustusolusid mõjustamata.

Esmakordselt võis Rannu kihelkonna ala saada raskema katsumuse osaliseks 1211.a. Selle aasta algul lätlaste ja sakslaste vaenuline vägi läbis Ugandi, Vaiga ja Järvamaa ning pöördus Mõhu ja Nurmekunna kaudu üle Võrtsjärve jää tagasi. Sellele järgnes veel sama aasta jooksul ligemale paarkümmend retke. On vaevalt usutav, et Rannu jäi neist puutumata. Retke üldsuuna järgi otsustades võib olla pääses ta küll venelaste sama aasta rüüsteretkest. Kuid sama aasta sügisel puhkenud nälg ja katk tabas vististi Rannutki sama valusasti kui kogu Ugandit. Ja vaevalt säästsid hilisemadki vabadusvõitlused a.1215-1224 Rannut oma laastavast keerisest. Pole kahtlust, et vabadusvõitluse lõppedes 1224.a. oli Rannuski omajagu varemeis külasid ja puustuses põlde. Igatahes nõudis neist löökidest toibumine pikemat aega. Kuid seal tuli juba

uus raske õnnetus: 1315.a.näljahäda. Vaevalt seegi mõõdus Randu jälgi jätmata.[1]

Kuidas Tartu piiskopkonna ala eestlased ja nende hulgas Rannu kihelkonna rahvas 1343.a.vabadusvõitlusele reageeris, pole teada. Arvatavasti mõõdus selle sündmuse aeg siin suuremalt osalt rahuliselt. Ometi jätavad Kavilda, Konguta, Rannu ja Rõngu vasalli linnuste asutamise ja ehitamise kronoloogilised kaalutlused teatavaid kahtlustusi nende sündmuste kaasmõju suhtes. Muidugi võis viimane olla ainult kaudne. Vististi võiksime küll väita, et 1343.a.sündmuste nii või teisiti laastav mõju ei häirinud siinset asustust.

Tõenäosem võiks olla, et Rannu sai kannatada venelaste korduvate rüüsteretkede ajal Tartu piiskopkonda, nii 1262., 1481. ja 1501.aastal. Samuti on küsitav, kas mõõdus mõjutult 1396.a.puhkenud ja umbes pool aastat kestnud kodusõda ordu ja Tartu piiskopi Dietrich Damerowi vahel, liiatigi kui sellele võtlusele sekundeeris piiskopi poolel terve Tiesenhausen'ite liivimaine sugukond, kellel oli läänivaldusi muuseas Rannu kihelkonnaski. XV sajandi alguosas, 1412.a. olin Tartu piiskopkonnas suur viljaikaldus

---

1) Vrdl.Eesti Ajalugu I, lk.

ja 1421.a. katk väga suure rahvasuremisega. Sama sajandi lõpu- ja XVI alguosas (1482 - 1510) esines lühemate vaheaegadega 8 seesugust õnnetuste aastat. Viimati tabas katk Tartu piiskopkonda veel 1549.a., nõudes ohvriks 14 000 inimest. Tõsi küll, kõigi loendatud kurbade sündmuste Randu küündimisest pole otseseid teateid - kuid samuti pole ka mingisuguseid otseseid teateid selle kohta, et need ei ulatunud siia. Pole küll võimatu, et see kõrvalisema asendiga kihelkond võis ühest või teisest pääseda täiesti või enam-vähem kergemalt riivatuna.[1]

Kirjeldatud sündmuste käik p i d i põhjustama asustuse suhtes teatavaid tõusu-ja mõõnaaegu. Täiesti rahuliseks asustusolude arenguks oli eeldusi loendatud sündmuste vahele poetunud poolesajaliste või mõnekümneliste ajavahemikkude jooksul. On küsitav kas viimaste vältel korduvaist raskeist aegadest ruineeritud ja kahtlemata tugevasti hõrendatud rahvastik suutis asustust viia seesugusele ülatuslikule tasemele, nagu see kajastub 1582.a.

---

1) Arbusow, Grundriss, lk. 47, 72, 124, 132. Agrargeschichte. Eesti Rahva Ajalugu, lk. 424 ja 437; Schwabe, lk. 78j Eesti Entsüklopeedia, III vrg. 568.

ja järgnevate maaderevisjonide andmestikus kuni 1601.aastani, kui selleks polnud teatavaid soodsaid eeldusi juba väremast ajast. Siit järeldus: Rannu kihelkonnas võis olla, koguni pidigi olema asustus juba muistsel iseseisvuse ajal küllaltki silmapaistev. Keskajal võis siinse rahvastiku energia olla suunatud rohkem endiste asustusmõõdete restaureerimisele kui oleleva laiendamisele. Et siin XVI sajandil ei võinud enam olla sisekolonisatsiooniks suuremaid väljavaateid, seda vist tunnistab ka p o b u-
l i t e (=üksjalgade)[1] väike arv 1588.a.maaderevisjonis.[2]

Et Rannus juba XV sajandi lõpuks oli asustus ja põllumaade hulk üsna rohkearvuliseks, võib olla, et

---

1) Vrdl.Schwabe, Agrargeschichte, lk.138.

2) Naabrusaladel leidus pobuleid rohkesti Tarvastus (76) ja Põltsamaa alal (125). Muide neid oli üsna rohkesti ka Laiuse alal (60), Helmes aga ainult 1. Maastikuliste olusuhete ja -vere lõpuliste kohanimede rohkuse põhjal otsustades oli Laiusel, Põltsamaal ja Tarvastus sisekolonisatsiooniks rohkesti eeldusi, eriti just kahes esimeses. Vrdl.Jakubovski-Kordžikowski, Inflanty, lk.107 jj., 124 jj., 244 jj., 268 jj.

antud oludes koguni suurimate võimalikkude piirideni tõusnud, seda lubab arvata Lapetukma küla adramaade ja perede arv 1495.aastast. Peale selle äratab tähelepanu, et Rannu lääni - mille ulatus siis kattus vististi t o l l e a a e g s e Rannu kihelkonna ulatusega - nimetati läänihärra poolt ühes 1471. aastast pärinevas ürikus epiitetiga "pingnus".[1] - Seega ta oli Tartu piiskopi arvates "lihavamaid" tema piiskopkonnas. Ainult kahe ja poolesaja aasta jooksul poleks ta ilma vanemate ja laialdasemate asustusjuurteta suutnud seesuguseks kujuneda. Pealegi nii mitmete häirivate sündmuste saatel. -

Vaadeldes külade suuruse suhteid XVI sajandil leiame, et suuremad külad ja üldse tihedam asustus paiknes Rannu, mitte Valguta alale. Nii oli 1582.a. Rannu alal 11 küla 147$\frac{1}{4}$ adramaaga. Seega oli keskmiselt iga Rannu küla igast Valguta külast umbes 3 adramaa võrra suurem. Külade arv ja ulatus pidi Valguta alal varemalt olema veelgi vähem, arvestades mitme mõisa olemasolu siin alal - nii suured-väikesed kui need olidki. Mis puutub siin asuvasse suurimasse Rannu kihelkonna asulasse, Hirvu külasse, siis võis selle adramaade arv nähtavasti seetõttu paisuda nii

---

1) LGU I, nr. 471.

suureks, et selle küla alla oli haaratud vähemaid naaberkülasid. Seesugust vähemate külade liitmist omavahel või suurematega kohtame XVII sajandil (näit. 1684.a. deskriptsioonides) ja veel hiljemgi. Nii arvati Rannuküla alla XVIII ja XIX sajandil "mõisakirjades" mõlemad tema tütarkülad, Pähni- ja Kureküla, kuna "kirikukirjades" loendati alati iga küla omaette. Lahutades Hirvu "hiigelkülast" ta lähemate naaberkülade adramaad saame tema suuruseks 18 kuni 20 adramaad - tavalise Rannu suuremate külade adramaade arvu. Järelikult oli Valguta alal ainult kaks suuremat küla, mimelt Hirvu ja Lapetukma. Teised olid kas keskmise suuruse (ca 10 kuni 11 adramaad) lähedased või vähemad.[1] Rannu alal sellevastu oli ülekaalus suurkülaline asundusvorm. Keskmise suurusega külasid oli siin kolm, vähemaid ainult üks - Vehendi, mida muide võiks ka maastiku ja pinnase iseloomult pidada enam Valguta ala seoskonda kuuluvaks.

Analoogidiselt Puhja kihelkonna oludele märkame Rannuski seda omajagu huvitavat asjaolu, et kihelkonna põhja osas levivad esijoones suurkülad, keskosas valdavas enamuses keskmise lähedased või vähemad ja lõunaservas taas mõned suuremad külad.

---

1) Vrdl.Johansen, Siedelung u.Agrarwesen, lk.58 jj.

Võttes omaks meie asustusajalooliste uurimuste kogemused, et järjekindel adramaade vähemarv viitab vastavate külade hilisemale asustumisele[1], mida möönavad kõigiti ka siinsedki -vere lõpulised külad, mis liituvad oma suuruselt ja asendilt vähemaarvuliste adramaadega küladega, jõuame Rannu ja selle naaberkihelkondade (eeskätt Puhja ja Rõngu) suhtes otsusele, et suuremad külad pole just alati eelistanud kergemalt haritavat pinnast, küll aga maastikuliselt kohti, mis asuvad vetele (järved, jõed) ja heinamaadele (esijoones luhtadele) lähemal.[2] Kuna enamasti kõigis siinseis küladee pinnas on boniteedilt vahelduv, esitades vaheldamisi raskemaid savi- ja kergemaid mullamaid, siis oli siin ürgsel põllukultuuril pinnase suhtes teatavaid valiku võimalusi. Katastri andmed näitavad, et mitme küla algrakud asuvad boniteedilt

---

1) Vrdl. Johansen, loc. cit.; Treumuth, Harju-Jaani ajalugu, lk. 28.

2) Sellele tulemusele olsme jõudnud adramaade arvu, külade loodusliku asendi, 1684.a. deskriptsioonides antud boniteedi ja Rannu ning Rõngu suhtes XIX sajandi ja nüüdisaja boniteedi andmete võrdlusel. Andmeid seks on saadud Põmin-i Katastriameti katastri rullidest, kohal talude kaartidelt ja XIX sajandi 60. ja 70-date a. vakuraamatuist, mis hoiduvad kohal vallaarhiivides.

paremail põldudel, kuid näib siiski, et mingit reeglipärasust "kergema" pinnase ja küla algraku vahel pole alati olemas. Mõnelgi juhul on olukord lausa vastupidine.

Eelnenud üksikasjalisest eritlusest selgub lõplikult, et Rannu alal pidi asustus olema üsna vana, ulatudes real küladel vähemalt nooremasse rauaaega tagasi, mõningail (kui mitte enamikul?) aga isegi üsna kaugesse muinasaega. Pilk Eesti mullastiku kaardile[1] ja 1684.a.deskriptsioonide andmestikku möönab, et viimasegi võimaluse suhtes pole erilisi takistusi ega negatiivseid eeldusi. Pinnase suhted on Rannu kihelkonnas, erandid välja arvatud, enamvähem ühtlased suhteliselt varemini asustatud Puhja ja juba õieti varakult laiemas ulatuses asustatud Nõo kihelkonnaga[2], lisaks sellele asend suure kalarikka järve ääres. Vaevalt toimus keskaja vältel siin mingit suuremat asustuse juurdekasvu. Vähemal määral võis muidugi iga küla ääremaile sugeneda pobulitena jne. uusi asukaid ning põlisperedki võisid rahvaarvu kasvades oma põlde laiendada uudismaade juurdekünni

- - - - - - - - - - -

1) Vt. Eesti Entsüklopeedia vrg.608/609

2) Vrdl.samas vrg.628 jj.; Eesti Ajalugu I, lk.89.

ja püsivale harimisele võtmisega. See tagasihoidlik, samm-sammuline elamisvõimaluste avardamine ei võinud asustuse endisse struktuuri tuua kuigi palju olulisemaid muudatusi, välja arvatud asustusmahu mõnevõrdne suurenemine ja külatüüpide teisenemine.

Kohalik muistend jutustab: „Praeguse Virtsjärve asemel olnud ka vanasti järv ilusa kristallselge ja karastava veega ning ilusate kallastega. Järve ümber kasvanud suured tamme- ja vahtrametsad. Järve ümbruskonnas elanud aus rahvapõlv, kes harinud oma põldu, pidanud järve pühaks ja hoidnud selle vee ja kalad puhtad. Järves elanud kõiksugu kallid kalad. Järve nimi olnud siis Emujärv.

Aegamööda muutunud aga rahvas halvemaks ja autumaks, reostanud järve kaldaid ja solkinud tema vett. Siis saanud järv pahaseks ja ühel heal päeval tõusnud ta suure kohinaga üles õhku ning vajunud ära mere poole, kuni kadunudki rahva silmist. Asemele jäänud lage maa mudase pinnaga, kus vili hästi siginenud. Sinna asunud elama inimesed ja ehitanud endile elamud." Edasi räägitakse muistendis, et kord jaanilaupäeva õhtul läinud seitse venda korraga kirikusse ja siis tulnud järv suure kohinaga tagasi ja matnud kõik ela-

mud ja kirikugi ühes rahvaga oma alla. Järv ise ei olevat aga kaugeltki enam nii ilus ja ta vesi nii selge ja karastav kui endise järve oma. Seepärast ei hüütud teda enam Emujärveks, vaid Virts-ehk Võrtsjärveks, kohaliku murraku järgi ka V õ l t s j ä r v e k s, s.o. valejärv.[1]

Igas muistendis peitub mingi tõeterake, mille avastamine kuulub folkloristide erialasse. Rändjärvekohta käivate muistendite tekkimist on meie vanemaid folkloriste M.J.Eisen seletanud rahva vajadusega leida teatavaile looduslikele nähetele (näit.kuivamised, rannajoone nihkumised, maa libisemised jne.), mis mõne järve juures ilmsiks tulnud, mingit selgitust ja põhjendust.[2] Ühe vanema rändjärve-jutuna trükisõnas avaldamist leidnud Emu- resp.Võrtsjärv on saanud otse "klassikaliseks" rändjärveks.[3] Ja seda ta ongi - tarvis ainult meenutada tema kiviaegset

- - - - - - - - - - - - -

1) Postimees 1937, nr.22 "Kas Võrts-, Virts- või Võltsjärv? /J.Kivisaar/"

2) Vrdl. Eesti Kirjandus XIV (1920) , lk.305 jj., 321 jj.

3) Sealsamas, lk.305-306.

asupaika! Loomulikult ei osanud tema ümbruse vanemad asukad seletada seda asupaiga vahetust teisiti kui teatava looduse imena. Erakordseks looduslikuks nähteks tunnistab seda M.J.Eisengi. Kuid temagi ei saanud uurimise tolleaegse taseme juures selgitada, milles see " looduse ime" õieti seisnes. Alles meie geoloogia ja muinasteaduse hiljutised edusammud andsid siin ratsionaalse lahenduse.

Meid ei huvita käesolevas ühenduses mitte sedavõrd selle muistendi ratsionaalne selgitus kui teatavad üksikasjad tema sisus, eriti see, et järve ümber kasvanud "s u u r e d t a m m e- ja v a h t r a m e t s a d" Võimatu see pole ja ses suhtes vääriks pärimus täit usaldust, kuna need puuliigid kasvavad ainult headel, sigusatel maadel, missuguseid leidub eriti T a m m e mõisa ümbruskonnas ja mujalgi. Võib olla ongi tammed oma muistse asukoha tunnusena pärandanud järveäärsele Tamme mõisale ta nime. Tammikute, vahtrikute ja teiste väärislehtpuude raiumine toimunud muiste enne teiste metsade laastamist, kuna nende alused võetud oma hea maa tõttu just esimestena harimisele.[1] See annab ühe lisaargumendi meie väite kin-

---

1)Vrdl. Daniel,Mets ja metsandus,lk.33, Eesti Ajalugu I, lk.98 j.

nituseks, et asustus võib Rannus pärineda jaoti kaugemast muinasajast, ka mõnel neistki küladest, kus tänapäeval ei tunta kalmeid egà teisi muinasleide. Juba XVII ja XVIII sajandil tunti Rannut (samuti kui Rõngut) metsavaese nurgana.[1] Puid ja hagu jätkus XVII sajandil vaevalt põletistarvete katmiseks, palgimetsa polnud üldse. XVIII sajandil ja XIX algul tuli põletisekski puid kaugemalt sisse vedada, näiteks kirikuõpetajale üle 30 km kauguse Kärevere metsast,[2] kõnelemata palkidest, mida tulnud suulise pärimuse järgi vedada Tarvastu ja Hummuli metsadest veel taludeostu ajastul ja hiljemgi, kuni kasvanud Kolga-Jaani, Kongutasse ja Valgutasse metsa. Asjaolu, et pärast suuri sõdu ja asustuse kahanemist andis Rannus metsapuudus end tunda, samuti ka külade adramaade arvud lubavad oletada, et keskajalgi, vähemalt XV ja XVI sajandil oli Rannu metsast võrdlemisi lage. Kui üldse, siis võis siin metsakamat ala leida ainult Valgutas,

---

1) Vrdl.1684.a.Rannu deskriptsiooni andmeid; Hupel, Topographische Nachrichten I, lk.261; III, lk.268.

2) ERKA, Trt.Vr.ÜkesAA pakk 128, konv.(nr.III): Randensche Kirchenvorsteherbetreffend, kirikuõpetaja Seideri kiri(Ükes-le) 12.IV 1800, produtseeritud sihtkohas 23.IV 1800.

umbes neis paigus, kus praegugi (Ahase, Piigandi alu-
ne, Kaarse- ja Tulimäe ning vastu Konguta piiri, Paju[1]
ja Metsküla lähikonnas). Vähemal määral võis leiduda
metsa Verevi, Rakke ja Sangla ümbruses. Rannu lähemas
naabruses võis suuremaid metsi olla Kavildas (põhja-
poolses osas, vastu Emajõe luhta, ka Ulilas) ja Konguta
ümbruskonnas: 1627.a.maaderevisjonis on Kavilda ala kir-
jelduses märkus, et metsa leidub "an brenn und bauholtz
genug" ja võivat seda Tartusse müügiks parvetada.[2]

---

1) Paju, kohalikus murrakus P a j o on nähtavasti vasteks p a d u'le. Näiteks esineb Võrtsjärve ääres Rakke küla all E l l i k e- P a j o (1829.a.mõisakaardil"Elliko-Paijo") heinamaa. Vrdl.Wiedemann, vrg.745.

2) MR 1627, lk.331.

Mõistagi oli siinsele ürgsele k ü l a l i s e l e asustusvõrgule mõningal määral mõju avaldanud maa vallutamisele sakslaste poolt järgnenud kiriklik-kihelkondliku jaotuse teostamine ja maade läänistus. Endisse asustuspilti tõi neist üks kui teine teatavaid muudatusi ehitiste ja maavalduste kujundamise kaudu. Neist oli olulisema ja ulatuslikuma tähtsusega just viimane, avaldades mõju kihelkonna ja selle territoriaalsete alljaotuste - mõisade, külade jne.piiride kujunemisele.

Millal ja missuguses territoriaalses ulatuses Rannu kihelkond kirikliku ühikuna konstituerus pole teada. Esmakordselt mainitakse "P a r o c h i a l e m e c c l e s i a m in R a n d e n s i T a r b a t e n(sis) d i o c e s(i s)" 1347.aasta sügisel Avignoni paavstlikide registris.[1] Samuti pole selge kui kaua tolles suppliigis mainitud Andreas de C o s c u l l, kellele ta sugulane Pomesaania piiskop (episcopus Pomezaniensis) sama suppliigi kaudu palub paavstilt mõnda elandit, oli

---

1) Mitteilungen - Riga, XXI, lk.122.

Rannus kirikhärraks. Igatahes on ta ainsaks katoliku ajast tuntud Rannu vaimulikuks.[1]

Huvitav,kuid sisulise väärtuse suhtes kaksipidiseid mõtteid äratav on 1630.a.adramaade revisjonis Rannu kiriku kohta leiduv märkus: "Die Kirche zu Randen S.Martini. DieseKirche ist in gahr alten zeiten von den Tysenhuszen gefundiret worden: ehr und bevor die Kirche zu Cawelicht gebawet, nach welchen Kirchspill auch alle 3 Höffe des Cawelischen Gebietes gehört haben. Da aber die Cawelische Kirche gebawet ist diese Kirche allein nach dem Hause Randen unter obgedachte 2 Brüder geblieben."[2]

Samas revisjonis on Kavilda ja teiste Puhja kihelkonna mõisade kirjelduse juures märkus: "Wie sie nach den Kirchspiellen gehöret vor des Moschowiters Zeiten hat es e i n s e h r B e s c h a f f e n h e i t gehabt. Jn ga h r A l t e n Z e i t e n,[3] ehe die Kawelische Kirch S.Dionisy gebawt habe die ... Höffe ... Cawelicht Kongota und Tetlamoyse nach der Randische Kirchspiell gehört, da aber hernach die Kirche ... S.Dionisi von des Fromhold Tysenhuszen Vatter von Stein gebawt worden, haben der

- - - - - - - - - -

1) Vrdl. Arbusow, Geistlichkeit, lk. 316.

2) AmR 1630,, fol.447 jj.

3) Sõrendused meie.

Ex bibl. univ. Tart.

Fromholt undt seine Vettern Ihre Gütter ... und sich von der Randischen Kirchen getrennt (ausgenommen Klein Udrinal und Lappota, undt was nahe an der Ringischen Kirchen gelegen)."

Millal oli "gahr alten Zeiten", kus keegi Tiesenhausenite sugukonnast asutas Rannu kiriku, millal ehitati Puhja kirik, millal toimus Puhja kihelkonna eraldumine Rannust ja mis ajast öieti need kaks kihelkonda moodustasid ühise kihelkonna?

Rannu linnus ja lään kuulusid 1438.a.Hans von Dolen'ile, Johann von Dolen'i pojale. Tõenäoselt kuulus Rannu ala mingis ulatuses Dolen'ite sugukonnale juba varemastki ajast. Iseküsimuseks on, kas just 1224.aastast - nagu seda on arvatud [1] - millal Johann von Dolen'ile läänistati mingi "kylegunde". 1470.a.pärijateta surnud Otto von Dolen'ilt läks Rannu linnus ja mõisalään ostuteel tema kälimehele Bertram von Tiesenhausen'ile Konguta liinist, kes sellega põhjendas Tiesenhausen'ite sugukonna Rannu liini, müües isalt päruseks saadud Lätimaal asuvad valdused (Erĝli j.t.) oma venna Hans v.Tiesenhausen'ile. Konguta jäi Bertram v. Tiesenhausen'i vennale Diedrich v.T-le. Jääb küsitavaks, kas Bertramil oli

1) Vt.käesolev töö, lk.4

pärast Rannu omandamist Kongutast mingit osa või õigusi sellele peale pärimisõiguse teatavail tingimusil pärast venna surma. Muide harunes ka Tiesenhausen'ite hilisem (XIV - XVI sajandi) Konguta liin Erĝli liinist. Tõeliselt kuulus Konguta vist küll juba Tiesenhausen'ite liivimaisele ürgliinile, kelle käes Erĝli oli paralleelvaldusena. Seega Konguta liin lihtsalt jätkus ja harunemine Erĝlist seletub sellega, et isale, resp.vennale jäi päruse jagamisel Erĝli, pojale resp.vennale Konguta.[1]

Tiesenhausenite Kavilda liin kujunes XV sajandi algul, ehk võib olla, et isegi XIV sajandil, vähemalt on ta kindlasti olemas XV sajandi keskpaiku, harunedes Berzaune, mitte Konguta liinist. Kui see Kavilda liin sama sajandi lõpupoolel kustus, läks linnus ja lään ostuteel teist korda Berzaune liinile tagasi 1495.a.[2]

Nii olid mainitud kolm lääni igaüks iseseisvana ja omaette valdajaga Tiesenhausen'ite sugukonna käes. Ühendavaks sidemeks oli nende vahel valdajate sugu-

- - - - - - - - -

1) Lövis of Menar, Burgenlexikon, lk.94; LGU, nr.471; Neue Nord.Misc.XVIII lk.116 jj.; Bannerherr. lk.3 jj.; 40 jj.

2) Neue Nord. Misc.XVIII, lk.116 jj.; Bannerherr, lk.58 jj.

lus (lellelapsed!), neile omane elav ning peaaegu upsakuseni uhke sugukonna teadvus ja hiljem, 1513.a. alates kogukäeõigus.[1]

Niipalju kui maaderevisjonide andmestikul võib jälgida, pole üldiselt kiriklik-kihelkondlikkude ühikute kujundamisel palju arvestatud vähemate, n.n. kõrvalläänidega (näit.üksikud külad, vakused, kõrvalmõisad ja üldse kõrvalvaldused), seda enam aga suuremate, n.n.pealäänidega. Viimased moodustasid tavaliselt kihelkonna territooriumi olulisema osa, sageli tuumiku, esimesed aga kihelkonna maa-alast lahusseisvad osi, filiaale jne. Kavilda, Konguta ja Rannu olid kõik iseseisvad läänid, peale selle igaüks teatavate eraldi asuvate kõrvalvaldustega. Ükski neist polnud, vähemalt mitte XV sajandi lõpupoolel (1470. a.paiku) ise teise suhtes kõrvalvalduseks. Küll oli neist sellal ja vareminigi üks kui teine mitme venna ja sugulase ühisvalduses, enamasti mõttelistesse

- - - - - - - - -

1) Bannerherr, lk.53. Transehe-Roseneck eitab Tiesenhausen'ite Tartu piiskopkonnas asuvate valduste suhtes kogukäeõigust enne 1513.a., mis kehtinud ainult peapiiskopkonna valduste suhtes, Tartu piiskopkonna Tiesenhausen'itel olnud ainult sealse kogukäe suhtes pärimise resp.lääniootuse (Anwartschaft) õigus. Vrdl.Transehe-Roseneck, Mannlehen, lk.106 ja Bannerherr, Anmerkungen XII, 74.

osadesse jagatuna. Tõsi küll, mõnigi kord neid osi nende valdajad müüsid ja vahetasid üksteisele. Enamasti toimusid seesugused vahetamised ja müümised aga ühe lääni ja ühe sugukonna liini piirides.[1] Kuid esineb ka mõningaid vastupidiseid juhte.[2]

Kirikute ehitamine, pastoraatide fundeerimine ja kihelkondliku kuuluvuse määramine võis nende vahel ja naabritega arvatavasti toimuda ainult kokkuleppeliselt, kusjuures kõik osalised olid üheõiguslikud. Seesugusest kokkuleppest, olgu kirjalikust või tavapärasest, pole meil mingisuguseid teateid. Eelmainitud 1630.a.adramaade revisjoni märkus on aga järelduste tegemiseks liialt ebamäärane. Kronoloogilisel kaalutlustel võiks Puhja-Rannu kiriklikust ühtekuuluvusest juttu olla eeskätt pärast Rannu mõisakut Tiesenhausen'ite valdusse, s.o. XV sajandi viimasest veerandist alates. Teisiti oleks küllalt imelik Rannu kiriku asutamine või ehitamine Tiesenhausen'ite poolt võõrale läänialale - kui neil üldse kunagi oli midagi tegemist Rannu ki-

- - - - - - - - -

1) Brieflade I, nr.nr.127, 475, 594 ja 895.
LGU I, nr.nr.202, 628; II nr.122.

2) Brieflade I, nr.nr.65, 121, 583.

riku saamislooga ja mitte ainult selle ü m b e r e h i - t u s e g a.

Nende arvustavate märkustega pole raskused kaugeltki kõrvaldatud. Me teame eelnevast Rannu kohta, et seal pidi XIV sajandi keskpaiku (1347.a.) olema mingi iseseisev kiriklik korraldus - teisiti ei saanud ju kirikhärra ega elandiküsimus päevakorrale kerkida. 1)

Kuid ühes 1397.a.dateeruvas ürikus, mis kujutab enesest Bartholomäus v.Tiesenhausen'i testamenti,milles see oma pärandi kohta korraldusi tehes määrab summasid ka kirikule ja heategevaks otstarbeks, leiduvad järgmised märkused: " Vort me is mi suldich Johannes van D o l e n twehundert mark Rigesch to ener vicarie, de nu her Bartholomeus Kothevere heft" ja hiljem: "Men den lenwar der ersten vicarie, de Johannes van D o l e n utgeft, de scal bliven m e t d e n l e n w a r d e r k e r k e t o P u y e n by minen Kinderen vor ghenömet unde eren erven unde hern Johanne minen Vedderen unde sinen erven, met samender hant." 2)

- - - - - - - - - - - - - - -

1) Mitteilungen - Riga, XXI, lk.122.

2) LGU I,nr.147, lk.170. Sõrendused meie.

See märkus viitab Puhjagi kiriku olemasolule m i n g i s u g u s e l kujul juba XIV sajandil. Kunstiajaloolaste arvamuse järgi pärineb Rannu praegune kirik oma müüristikult ja stiilitunnuseilt tõenäoselt XIV, Puhja kirik arvatavasti XV sajandist. [1]

On küsimuseks, kuidas sobitada esitatud andmetega eelpool mainitud 1630.a.adramaade revisjoni teateid ja viimastega põhijoontes ühtuvat ebamäärase päritoluga teadet, et Puhja ja Rannu olnud "vanemal ajal" kaksikkihelkond, mis eraldunud Tiesenhausen'ite päruse jagamise teel, Puhja jäädes veel "nõneks ajaks" Rannu abikirikuks (!). [2] Samuti teise samalaadilise teatega, et koguduse asutanud ja "kiriku ehitanud Kavilda lossi omanik v.Tiesenhausen, kellele omal ajal kuulusid kõik Puhja kihelkonna mõisad." [3]

Siin satume ilmsesti mitmeile vastuoksustele.

Olukorda teeb veelgi keerukamaks asjaolu, et osa Konguta lääni külasid, näiteks T e e d l a (Nawa-Novus), Väike-Uderna (Lutke Udernal), H e l l e n u r m e (Helvenorme) kuulusid Rõngu kihelkonda

- - - - - - - - - - - -

1) Eesti Entsüklopeedia VI, vrg 1072.

2) "Tartumaa", lk.363.

3) Eesti Entsüklopeedia VI, vrg.1072.

resp.kiriku järgi juba 1449.a. Samal ajal mainitakse teiste poliste Puhja kihelkonna külade hulgas Valgutas asuvat Metsküla.[1] Kavilda lääni järgi olev Valguta küla Lapetukma allus 1475.a.Rõngu kihelkonnale[2] ja 1627.a.maaderevisjonis märgitakse Rongu kiriku järgi kuuluvaiks peale Lapetukma veel Piigandi ja Valguta küla. 1638.a.maaderevisjonis oli Rõngu järele eelmainitute kõrval veel Hirvu ja Naewasto Rande külad - seega peagu terve Valguta ala. Mis puutub Rõngu kirikusse, siis sealse k i v i k i r i k u ~~ehitamisaeg~~ olemasolu dateerub 1900.aastal kiriku ümberehitamise puhul teostatud kaevamistel saadud numismaatiliste ja teiste leidude najal prof.Hausmann'i määramise järgi XIV sajandi lõppu (ca 1390.a.paiku).[3] Muidugi on seesugune dateerimisviis üsna umbkaudne. Rõngu kiriku kihelkonda mainitakse ürikuliselt esmakordselt 1449.a.[4]

---

1) Brieflade,nr.197.

2) LGU I, nr.506.

3) SbGEG 1901, lk.127-140.

4) LGU I, nr.336. Vt. käesolev töö lk. 176.

Eelnevas reastatud andmeist ja seisukohtadest selgub, et neil kolmel naabruses asuval alal, Puhjal, Rannul ja Rõngul oli juba XIV sajandil teatav omaette kiriklik-kihelkondlik organisatsioon. Arvestades mainitud kihelkondade nüüdseid piire, mis kujunesid pärast Põhjasõda ja on sellistena tänini püsinud täiesti muutumatult, Rannu nüüdne kihelkondlik ala l õ i k u s [1] XV, XVI ja XVII sajandil Puhja ja Rõngu aladega. Puhja toonane kihelkond teostas Rannu küljest äralõikeid Konguta piiril (Kulli, Metsküla) ja Rõngu kihelkond lõunapiiril eriaegadel varieeruvalt Lapetukmast kuni Rannu-Valguta piirini - seega ümmarguselt p o o l e Rannu nüüdse kihelkonna ulatuses.- Edasi nägime, et igal neist oli juba XV sajandil oma kivist kihelkonna kirik - asukohtadelt ja müüristikult nüüdiste kihelkonnakirikute otsesed eelkäijad. Rannus ja Rõngus võib olla need kirikud ehitati juba XIV sajandil. Millal, missuguses maaalalises ulatuses ja mis kujul neil aladel esimene

- - - - - - -

1) ERKA, RõKr I (1710 - 1742), 1k.
RaKA, Dumpfi kollektanea /~~kohus~~/; vrdl. Mellini ja Rückeri kaartid; "Tartumaa," Rannu kihelkonna erikaart (teose lõpus).

kiriklik korraldus tekkis, seda eelmisist andmeist ei selgu. Muidugi ei võiks selle XIV ja XV sajandil tekkinud kirikliku organisatsiooni kohta arvata, et see oligi siin alles esmakordne. Õige oleks aga vististi küll väita, et sellega loodi siin esmakordselt k i n d l a i l m e l i s e m ja p ü s i v a m kiriklik korraldus - vastavalt olude ja ajavaimu nõudeile. [1)]

Nägime, et Puhja-Rannu ühiskihelkonna ja varasema ühise kiriku ning hilisema pea- ja abikiriku probleem on omajagu keerukas. Nägime ka, et selle kohta käivad teated sisaldavad mitmeid ajalisi ja sisulisi vastuolusid. Jääb üle vaid muretseda siia selgust asjaolude üksikasjalise eritluse kaudu.

Kõige pealt tuleks arvestada teatavate kaalutlustega Kirikute omaaegse asukoha valiku seisukohalt. Vaadeldes kolme nimetatud kihelkonna kirikute asukohta nende nüüdsel maaalal nähtub kohe, et kõik nad paiknevad"ekstsentriliselt" kihelkonna ühte - ja nimelt põhjaserva. Puhja kirikust on kihelkonna põhjapoolse kultuurmaistu piirini (Ema-

- - - - - - - - - -

1) Vrdl.Eesti Rahva Ajalugu, lk.546 jj.

jõe luhani) otsejoones 6-7 km, lõunapiirini ca 16 km. Rõngu kirikust põhja suunas Valguta piirini on ca 2 km, lõunapiirini ca 10 ja osalt (Soontaguse alal) ca 20 km. Rannu kirikust on Verevi külla, kihelkonna äärmisse põhjanurka ca 8 km ja lõunapiiril asuvasse Lapetukma külla ca 12-15 km. Nende kirikute seesuguse asukoha valiku on kahtlemata tinginud asustusolud: kihelkonna kirik tekkis sinna kihelkonna ossa, kus asustus oli tihedam.[1] Maaderevisjonide ja ürikute andmed näitavadki, et siinsed kirikud on tünginud eeskätt suurkülalistе asustusrühmade hulka.

Nüüdisaegsetegi teede ja liiklemisvõimaluste juures kipub käsitletud kihelkondade kaugemate osade vahel side lõdvaks jääma. Osalt põhjustavad seda küll nüüdsed erinevad ja uued asustuskeskused alevikkude, turukohtade, jaamade jne.kujul. Näiteks pole Rannus kahel "äärmusel" Verevi ja Lapetukma külal üksteisega kuigi palju kokkupuuteid. Seesuguseid kohti leidub teisteski kihelkondades. Kui mitmekordselt tunduvam pidi see eraldattus olema muiste! Siinjuures tuleb aga arvestada, et moodne inimene on moodsate liiklemisvahendite mõjul muutunud märksa rohkem kau-

- - - - - - - - -

1) Nähe, mis ilmneb mujalgi. Vrdl."Saaremaa," lk. 445.

gusi pelgavamaks,kui muistne, kui tal pole just käepärast kauguste võitmise abinõusid - masinaid. Kes tahaks nüüdisajal näiteks teha 20-30 km jalgsimatka (ilma erilise põhi või tagamõtteta, näit. huvimatk, majanduslikult sundiv asjaolu jne.) või hobusega reisu kuskilt Tartumaalt Riiga või Tallinna! Selle vastu aga räägivad vanemad inimesed, kuidas alles 60-70 aasta eest olnud "naljaasi" käia jalgsi 20-25 km kaugusele kirikusse (muidugi suvel!) ja mõnel Tarvastu peremehel olnud kohtuasjus Riia reis märksa "hõlpsam" kui nii mõnelgi tänapäeval Viljandisse või Pukka (lähemaisse raudteejaamadesse)! Kuid kaugus jäi kauguseks ja andis end eriti tunda ebasoodsail aasta- ja ilmastikuaegadel. Seda silmas pidades ongi arusaadavad eelkirjeldatud kiriklik-kihelkondade territoriaalsed nihkumised, eriti Valguta ala ajutine kuulumine Rõngu kihelkonna järgi. Aga see polnud siiski ainukeseks põhjuseks ja isegi samade kihelkondade aladelt esineb vastupidiseid näiteid. Nii kuulus näiteks Rõngu nüüdse kihelkonna alalt A s t u v e r e küla (varem ka mõisa) ala XV sajandi keskpaiku Otepää järele, kuigi sealne kihelkonnakirik polnud sellele külale lähemal kui Rõngu. Samuti oli veel XVII sajandi lõpupoolel Rannu kihelkonna järele praegu Rõngu kihelkonda ja Val-

gamaa halduspiirkonda kuuluv S o o n t a g u s e ala, mis asus Rannust eraldi ja "5 tugevat miili" (=ca 4o km) o m a kirikust kaugel, mille tõttu rahvas käis Helme kirikusse.[1] Samuti ei kuulunud enne poola aega (1582.a.) Ulila ala Puhja, vaid Nõo kihelkonda, kuigi Puhja kirik olnuks mõnevõrra lähemal.[2] Rohkem võiks Kavilda ja Konguta läänide järgi kuuluvate Hellenurme, Uderna ja Teedla ala eraldumine Puhja kihelkonnast ja Rõngu kiriku järele kuulumine olla seletatav kaugusega. Iseküsimuseks on aga, kas see siingi oli ainsaks põhjuseks.

Kauguse suhted, mida eespool arvuliselt esitasime, olid otsejoonelised. Muidugi olid tegelikud, toonase teedevõrguga seotud kaugused märksa suuremad. Peab pidama silmas, et veel Mellini kaardilgi puudub maantee, mis ühendab Tartut Jõesuu ja Oiu kaudu Viljandiga. Viimane on tekkinud nähtavasti alles XIX sajandil.[3] Kuinvanemal ajal oli Puhja ja Rannu vahel läbi Sangla või Koovi soo mingit otseühendust, siis võis see olla

- - - - - - - - -

1) LGU I, nr.336. lk.309; RaKA, kirikukatsumise protokoll 1683 (ärakiri)

2) AmR 1630, fol.447 jj;

3) Veel 1864.a.nimetati seda teed ühes Rannu-Tamme valla protokollis "vastseks" teeks. VT.RaVA,Tamme kogukonnakohtu protokolliraamat 1856-1867, nr.112.

ainult talviti talveteena. On väga küsitav, kui-
palju oli siit soodest suviti jalgsigi läbipääsu või-
malusi. Mõnede kohalikkude vanemate inimeste mälu jär-
gi olnud nende soode keskpaik umbes 50 aastat tagasi
veel sedavõrd tüma, et seal "võinud ainult kured käia."[1]

Seega võis põhjapoolse Rannu kihelkonna ühendus naaberalaga (Puhja) ja lähema linnaga (Tartu) toimuda suviti ainult ringi ümber Sangla- Koovi soo lõunapoolse otsa, s.o.Rannu mõisa kaudu. Üldse oli siinne ühiskondlik organism varustatud üheainsa pikaldase ja nõrgalt pulseeriva tuiksoonega, praeguse kihelkonda pikuti läbistava II klassi maantee, omaaegse "kirikutee" eelkäijaga. Seda kaudu oli võimalik pääseda "tõmbsoonde" - Tartu-Rõngu-Pikasilla ja Otepää-Rõngu-pikasilla "suurteedele" kas Rannu-Valguta-Rõngu või Rannu-Konguta kaudu. Muidugi oli seegi vaid kõvemaid ja läbipäästavamaid kohti otsiv külavahetee, märksa kõveram nüüdsest.[2] Puhja poole viis samasugune, võib ollaehk ainult mõnevõrra vähema tähtsusega tee kas Koopsi või Kulli külade kaudu. See polnud küll vist mitte pärastine Kulli-Rannu mõisa kirikutee, praeguse II kl.

- - - - - - - - - -

1) Teade Jaan Lõhmus'elt, Sangla külas, 82 a.vana.

2) Vrdl.ERKA, LJkA 15, FDTCaDL II (1683); Jensen, Atlas, lk.5

maantee otseseks eelkäijaks. Viimane oma sirge suunaga kaldub reetma märksa hilisemat (arvatavasti XIX sajandilist) päritolu. Tunduks vist ülearusena lisada, et liiklemine neil teedeö oli küllalt vaevaline, kuna nad polnud "tehtud" vaid tavalised "ratasteed". Kuid veel XVIII ja XIX sajandil ning hiljemgi "tehtud teede" ajajärgul oli siinseil teil eriti kevadeti ja sügiseti palju raskelt läbipäästavaid kohti ning üldse nad olid suuremalt osalt madala asendi, savirohke pinnase ja kruusa vähesuse tõttu märjal ajal põhjatud. Radikaalsemaid muudatusi tõid siiaalles 1935.a.suvel teedekapitali arvel toimetatud suurejoonelisemad teedekorralduse tööd, kus halvemate teeosade täiteks veeti kümnete kilomeetrite kauguselt mõnituhat autokoormat kive ja kruusa.-

Seesuguste viletsate teede ja liiklemisolude juures, mis muide Puhjagi kihelkonnas ei võinud palju paremad olla, on ilmne, et ühiskihelkonna ja ühiskiriku võimalusel olid teatavad piirid. Suviti jäid Puhja kihelkonna põhjapoolsemad külad Rannu kirikust märksa enam kui 25 km kaugusele. Könelemata halvemaist aastaaegadest . Seesugused olud dikteerisid juba vististi üsna varakult erinemise ja tihedama kirikute võrgu vajadust.

Teoreetiliselt asjale vaadates on selge, et mingi sakraalne keskus pidi teatava maa-alalise ühiku ja sellel asuva rahvastiku (=koguduse) suhtes kujunema kohe pärast ristiusustamist. Oli selleks siis kirik, preestri alaline asu-(või ajutine peatus-)koht, mingi kabel (resp.kapell - ürgselt enamasti vististi puust) või muidu pühitsetud koht, näiteks, krutsifiks ehk lihtsalt rist (ka kivirist ?). Hiljem, olude stabiliseerudes, ja koguduse paisudes ning jõukamaks saades pärast sõdade ja teiste seesuguste erakordsete aegade haavade väljapõdemist, tuli loomulikult ajutisemat laadi korralduselt minna üle püsivamale, näiteks lihtsalt pühitsetud ja väliselt ristiga või krutsifiksiga tähistatud kohalt[1] kabelile, kabelilt juba suurema mahutusega ja põlisema vastupidavusega sakraalehitusele - kivist kihelkonna kirikule. Seesugusena võiks kujutleda teatava kirikliku resp.kihelkondliku keskuse kujunemise loomulikumat käiku.[2] Mõistagi, ei tarvitsenud see igal juhul kõiki neid

---

1) H.v.Bruininki käsituse järgi needki samastuvad kabelitega. Vrdl. LGU I, nr.628, lk.584 ja sama teose kohanimede registrit sub Kongota - Congethall jne. Võimalik, et ka rahvas ei teinud muiste nende vahel vahet.

2) Eesti Rahva Ajalugu, lk.534.

astmeid läbi teha. Soodsal juhul võidi isegi kivikiriku rajamisega teha varakult algust, kuid vaevalt seda siis suudeti ühe puhuga valmis ehitada, pealegi kui oli tegemist mahukama kavatsetu-na-ga. Seesugusel juhul tuleks juba arvestada teatavaid ehitusperioode. 1)

Eelnevaid teoreetilisi kaalutlusi ja katoliku usu üldisi kombeid arvestades võis antud kolme kihelkonna suhtes kiriklikkude keskuste kujunemisel arvesse tulla peamiselt kaks võimalust. Esiteks võis igal nüüdse kihelkonna alal olla teatav algastmeline sakraalne keskus (tähtsam" rist, kabel jne.) ühes teatavate sakraalsete abipaikadega (= filiaalidega") või ilma nendeta. Teiseks võis laiemaala, näiteks nüüdse paari või kolme kihelkonna kohta olla üks stabiilsem ja tähtsam keskus (kabel, kirik), millel oli teatav arv sakraalseid abikohti. Vahe nende kahe võimaluse vahel oleks seega ainult graduaalne, mitte olemuserinev.

Kumma võimalusega oleks meid huvitavate kihelkondade suhtes tõenäosem arvestada?

Säilinud äärmiselt kasinate usaldustväärivate allikaineseliste o t s e s t e teadete ja eelnevas

---

1) Vrdl. Eesti Rahva Ajalugu, lk. 576 jj.

arutletud topograafiliste kaalutluste põhjal oleks raske üht neist kolmest kirikust pidada teise (või teiste) suhtes kuidagi tähtsamaks. Ainukeseks tõsioludele vastavamaks võimaluseks jääks siin pidada üht teistest vanemaks (näit.Rannut?). Ainult sel juhul ta võiks olla teiste suhtes "tähtsamaks," kui viimane samastuks vanuse kui seesugusega. Või kui mitte jätta tähelepanemata seda väga kaudset vihjet Rannu kiriku "arvatavast" tähtsusest, et selle kui elandiga arvestas aadlik preester Andreas de Coscull, Pomesaania piiskopi kaplaan, soosik ja sugulane, pärastine Saare-Lääne toomhärra[1]. Ja kui samas mõttes ei võiks kahe silma vahele jätta asjaolu, et Rannu kirik on liigitatud kunstiajaloolaste poolt kolmelööviste kodakirikute kui suure jutluskiriku tüüpi, kuna temale "abikirikuks" omistatud Puhja on ühelöövine. See annaks väga hästi Rannule peakiriku ja Puhjale abikiriku mõõtmed. Kuid selle juures ei tohiks unustada, et uhke kolmelöövine Nõo kihelkonnakirik võis olla Tartu

- - - - - - - - - - -

1) Mitteilungen - Riga, XXI, lk.122;
Arbusov, Geistlichkeit, lk.316 ja 347.

toomkiriku kabeliks resp.abikirikuks.[1] Tõsi küll, ülla toomkiriku kabel võiski olla samaväärne mistahes maakihelkonna peakirikule, kuid see näitab siiski, et ka suured kolmelöövised kirikud võisid teatavail tingimusil kirikuhalduslikult etendada kõrvalisemat osa. Kindlasti pidi kiriku suuruse ehk mahutavuse juures kaasa kõnelema asjaolu, kui suure või kui pereka ala kohta ta oli mõeldud ja kui suured olid ehituse finantseerija ressursid. Kuna kolmelöövine kodakirik on Lõuna-Eestis vanimate kirikute hulgas üldiselt levinuimaks kirikutüübiks ja ainult Puhja näib teatava erandina siia hulka poetuvat, siis nii huvitav kui see iseenesest ka pole, oleks sellest ometi riskantne midagi järeldada "pea" või "abikiriku" kasuks. Seda enam, et me ei tea Puhja ja Rannu kiriklikkude resp.kihelkondlikkude vahekordade kujunemisel kolmandana vahepeal teatavat osa eten-

- - - - - - - - -

1) Teatavasti Nõo puhul on küsitav, kas see keskajal oli iseseisvaks kihelkonnaks. Vrdl."Tartumaa", lk.293. Vrdl.ka "Eesti Rahva Ajalugu, lk.576 ja sealsamas, lk.548 jj.Eesti keskaegsete kirikute tüpoloogilist kaarti.

danud Rõngu kiriku kavatise kohta mitte midagi.[1] Puht-arhitektuurilisil kaalutlusil võimalduks kaugemale minevama järeldusena Rannu kui kolmelöövise - järelikult mahukama - kiriku suhtes ainult see, et ta võis olla ehitatud (või vähemalt kavatsetud) mingi maalaliselt ulatuslikuma või perekama koguduse tarbeks. Kuivõrd paikapidavaks see järeldus osutub, selgub edaspidise eritluse jooksul.

Pole palju neidki asjaolusid, mis räägiksid teise võimaluse kasuks. Olgugi et Rannu kirik asustusliikel kaalutlusil ehitati kihelkonna põhjaosse, jääb siiski küsitavaks, miks just kihelkonna nimikülla, Rannuküla lähedusse? Võiks arvata, et viimase küla mingi keskusliku tähtsuse tõttu. Arvestades seda, et katoliku kirik tavatses tungida endistele paganlik-

---

1) Nagu võiks otsustada Rõngu v a n e m a kiriku välise foto järgi, mis tehtud enne 1900.a.ümberehitust, oli see kirik, välja arvatud XVIII sajandi lõpul (1792.a.ja 1796.a.) teostatud torni juurdeehitus (vt. RõKA. kiriku konvendi protokolliraamat I), nii stiili üldjoontelt kui suuruselt Puhja ja Rannu kirikutele lähenev. Neid pilte on enne Rõngu kiriku ümberehitust jagatud kirikust rahvale mälestuseks. Üks eksemplar on hoidunud käesolevate ridade kirjutaja vanemail. Muidugi ei saa ainult sellele pildi järgi teha mingit siduvamat järeldust.

kudele pühapaikadele, võiks oletada, et siingi võis olla midagi sellelaadilist, näiteks mingi hiis ehk ohvripaik v.m.s. Kuigi Rannust kogutud suuline pärimus ü l d i s e l t teab, et igas külas olnud oma ohvri- ja hiiekoht, ei osata siiski enam näidata, kus nimelt need hiied asusid. Ka pole siin kohanimedes säilinud kuigi palju hiitele viitavaid reminis-
tsentse,[1] välja arvatud ainult Rannuküla tütarkülas

- - - - - - - - -

1) Nagu näiteks Rõngus Iide talu, Aakres, looduskaunis kohas Põhu oja ääres, Hiugemägi (= hiiemägi) kiriku läheduses looduslikult ilusal kohal, Endsamägi (endise aja mägi) Rõngu külas ja Ihamägi - avara väljavaatega koht Raigaste külas. Et viimased kolm asuvad võrdlemisi üksteise läheduses (ca 2 km vahedega) võiks olla, et kõik nad pole siiski hiied olnud, või jälle, et Hiugemägi (ca 1/4 km kirikust põhjapool) oli"tähtsam" hiis teatava laiema ala jaoks ja viimased ainult tavalised "külahiied." Kiriku asukoha valiku järgi võiks viimane võimalus olla tõenäosem. Peale nende leidub siin veel peaaegu igas külas mingi v a r i k u nimeline metsatukk. Kuna leidub kõrvuti metsatukki millest üht nimetatakse varikuks, teist aga hoopis teissuguse nimega, siis ei saaks vähemalt mitte kõiki varikuid pidada =varvikuiks, s.o. nooreks metsaks, kust oli paras lõigata varbu, nagu on katsutud seletada. Vrdl. Johansen, Siedelung u. Agrarwesen, lk.82.

Pähni külas juba 1684.a.deskriptsioonides leiduv talunimi H u k k o.XVIII ja XIX sajandil see esines kirikuraamatuis ja revisjonilehtedes U k k o kujul. XIX sajandi 60-dail aastail taludeostu ajal tekkis selle naabrusse 2-3 talu kokkukruntimise teel H e i-d e n - resp. H e(e) d e n h a i n'i nimeline suur-talu [1] kas mõisniku või kadaklikkude kalduvustega kohaostja romantika tõttu niisuguseks ristitud. Suulise pärimuse järgi olnud Uku (nüüd H a p u'ks)kutsutud) talu mail vana ohvripaik, kus veel ohvrikivigi olnud "hiljuti" alles. [2] Kas sel pärimuste kohasel muistsel paigal oli mingisuguseid sidemeid seal läheduses asuva Kureküla kivikalmega, pole selge. Igatahes on see Rannus ainukeseks kindlasti tuntud

- - - - - - - - - -

1) Teise nimega K o t r e, nähtavasti ühena siia liitunud P a k l a talu omaaegse (1782 a.jj) peremehe P a g g l a G o t t h a r d'i nime järgi. Juhte, kus talu omaaegse peremehe nimi läheb üle talule, esineb Rannu külades sageli. Gotthardi rahvapärasem nimetus on revisjonilehtede Kotter. Vrdl. ERKA, Rannu mõisa revisjonilehed IV - X revisjonini (1782-1857).

2) Andresson, L., stip.ar. Rannu khk.(1928)

paganliku pühapaiga traditsioonidega kohaks.[1] Samas lähikonnas asus varemalt ka P ä ä n i resp. P ä h n i v a r i k.[2]

Nagu nägime, oli Rannuküla lähikonnas mingi ebamäärane muistne ohvri (või hiie?) paik. Kirikust see asub üle väljade ca 1-1,5 km kaugusel, Kuivõrd tähtis see muiste võis olla, selle kohta puuduvad igasugused andmed. Märkimisväärt on, et kirikukatsumiste protokollides, ka rootsiaegseiski mitte, ei leidu kaebusi seesuguste paganlikkude paikade kohta. Vastava küsimuse puhul kirikuõpetaja tavaliselt vastab, et ta ei tea niisuguseid kohti. Ainult 1750.a. kirikukatsumise protokollis üteldakse need olevat hävitatud. Ja erandlikult mainitakse paganliku kombena 1717.a. kirikukatsumise protokollis "kapellidesse" resp. kalmetesse matmisi. Kas harrastati siin paganlust väga ettevaatli-

---

1) Valgutas võis ehk seesuguseks kohaks olla T u l i m ä g i, koht, kus praegu asub Konguta metskonna metsaülema elamu.

2) 1809.a. maamõõdu deskriptsioonis nimetatakse Pähni külas P ä ä n i w a r r i k nimelist heinamaad. Vt. ERKA, PLmMA(Vr) 1002. Acta Randen 1809, fol.

3) RaKA, Kirikukatsumise protokollid. Vrdl. ka ERKA, Trt.- Vr. ÜkesAA, R a n n u khk-a toimikud I-IV (1717 - 1809)

kult ja salaja või harva ja vähesel määral või olid siinsed pastorid oma koguduse omaalgatuslikest usuharrastusist puudulikult informeeritud - fakt on aga see, et kirikule kaunis lähedal võis säilida teatav paganliku kultuse koht, nii et seda veel nüüdisajalgi seesugusena tunti. Et just see oleks omal ajal mõjustanud kirikut Rannuküla lähedusse asuma - kui tema päritolu üldse tohiks vanemasse aega tagasi viia, - seda arvata oleks muidugi liiaks fantastiline. Tõenäosem võiks olla, et juhul, kui kiriku asemel oli mingi paganlik pühapaik, siis selle koha nii ehk teisiti "ristiusustamise" või sinna kiriku asutamise järele Uku siit ärapeletatuna siirdus endise omausu kalme lähedusse....

Sama vähe, kui meil on andmeid Rannust muistsete hiite ja ohvripaikade kohta, on neid ka keskaegsete sakraalsete abipaikade suhtes. Ei teata ühtki kabelit ega muud vastavat kohta. Ainult Rannuküla põllul leidub üks ajalt ebamäärase päritoluga kivirist, kuhu pärimuse järgi maetud lahingus langenud rootsi väepäälik - Sabloonilisemaid seletusi seesuguste kiviristide puhul (näiteks Rõnguski). Rohkesti leidub pärimusi kabelite, kirikute ja isegi kloostrite "ase-

mete" kohta Rõngus ja Puhjas on Konguta alal ühe niisuguse olemasolu dokumentaalseltki tõestatud.[1)]

Kõik eelpool vaadeldud asjaolud ja võimalused ei lahenda Puhja-Rannu ühiskihelkonna ja selle peaning abikiriku probleemi täies ulatuses. Neid arvestamata ainult ürikulisele ja muu kirjalikule ainesele tugedes pole ka võimalik jõuda mingile lahendusele. Süvendanud nende kaudu oma eritluse vagusid, katsume läbistada kasinat ürikulist ainest teiskordse sügavkünniga.

On selge: kui Rannu kirik ehitati XIV sajandil ühe ehitusperioodiga valmis, siis polnud Rannu läänn Tiesenhausen'ite sugukonna valduses ja nende osavõtt selle ehitusest on problemaatiline. Lausa võimatuks seda osavõttu siiski ei tarvitseks pidada: erivahe-

- - - - - - - -

1) LGU I, nr.628, lk.584. "So legge ick up dat part zue na na Metzkull, von dem K r u c z e an da /r/ dat c r u c i f i x s t e i t." (Sõrendused meie).- Mis puutub üldse kabelitesse, siis rahvapärimus kipub neid sageli segama kalmetega. See on nähtavasti seletatav sellega, et kabeli juurde pühitsetud mulda tohiti ka matta. Hiljem muutus iga matmiskoht kabelikõ ka vanad paganlikud kalmedki. Vrdl. Eesti Rahva Ajalugu, lk.534.

kordade, lepingute või suguluse kaudu oleks nende reparteerimine siin väga hästi mõeldav. Ainult selle kohta puuduvad igasugused otsesed teated. 1630.a.adrarevisjoni järgi a i n u l t Tiesenhausen'itele omistatud Rannu kiriku asutamine, mis toimunud "in gahr alten zeiten" oleks saanud ainult sel juhul nii olla, kui Rannu lään oleks kuulunud enne 1470.a.Tiesenhausen'itele või kui Rannu Dolen'id oleks olnud Tiesenhausen'ite allvasalliks. See ei paista olevat aga kuidagi võimalik ega tõenäone. Järelikult see teade on sisuliselt üksikasjus ekslik, mis on ka täiesti arusaadav: need retrospektiivsed andmed on saadud kohapeal pärast sõdu ja segaseid aegu, arvatavasti talurahvalt. Ühtki Tiesenhausen'i polnud sellal enam oma endises mõisas, seega puudusid kirikute ja nende asutamise kohta kindlamate andmete saamise võimalused samahästi kui täiesti. Tähelepanu äratav on, et 1627.a.maaderevisjonis[1] ei teata Rannu kiriku asutamise kohta midagi öelda. Mainitakse ainult, et see asuvat R a n n u alal. Samas öeldakse, et Puhja kiriku e h i t a n u d 3 Tiesenhausen'i ja iga-

- - - - - - - - - - -

1) MR 1627, lk.19.

üks neist andnud kiriku heaks 1 adramaa maad. Selle vastu teati 1630.a.adrarevisjonis, et Puhja kivikiriku ehitanud Fromhold v.Tiesenhausen'i isa(?). Genealoogilistel ja kronoloogilistel kaalutlustel see Fromhold võis olla Fromhold Peetri poeg (Bēr, zaune liini põhjendaja Bartolomäuse pojapoeg) või Fromhold Fromholdi (eelmainitud Peetri poja) poeg, igatahes üks Tiesenhausen'ite Kavilda liini lähedasi ehk in spe esindajaid XV sajandist (1418.ja 1497. a.vahel.[1] Kindel on, et viimasegi Fromholdi käes, kes omandas Kavilda ostuteel oma leellepoegadelt, polnud kõiki Puhja mõisu, vaid üksi Kavilda ja selle kõrvalvaldustena muuseas A r u l a ja U d e r n a Rõngu kihelkonnast. Pole selge, missuguseid Tiesenhausen'eid on mõeldud 1627.a. maaderevisjonis. Teame, et nii Kavilda kui Konguta

---

1) Vrdl.Bannerherr, lk.59 jj.; Neue Nord. Misc.XVIII, lk.116 jj.

on olnud ajuti mitme venna resp.sugulase valduses. 1)

- - - - - - - - - - -

1) Vrdl.viimatitsiteeritud kohtades.- Kuna 1630.a. adrarevisjonis on tähendatud, et Rannu kirik jäänud pärast Fromholdi ja ta lellepoegade lõplikku eraldumist oma läänidega ja Puhja kirikuga Rannust sealse 2 venna kasustada, siis annab see meile järgmise kronoloogilise lahenduse: selle teate järgi Puhja-Rannu eraldumine toimus postquem 1497 ja antequem 1522. Et Rannu lään läks Tiesenhausen'ite valdusse postquem 1470, siis see ühiskihelkonna aeg võinuks kesta umbes poolsada aastat. Kui 1630 a.adrarevisjoni lauses "die Kirche ... S.Dionisi von der Fromhold Tysenhuszen Vatter von Stein gebawt worden" lugeda Vatter = Vater, siis viimane peaks samastuma Berzaune valdaja Fromhold v.Tiesenhausen'iga (XV saj.alguosas, kelle osavõtt Puhja kiriku ehitamisest on küllaltki küsitav, kuna Kavilda lään oli sellal tema venna Bartolomäuse käes. Lugedes Vatter = Vetter, võiks viimane samastuda eelmainitud Bartolomäuse poegade Bartolomäuse või Reinholdiga (või mõlematega). Kui Puhja kiriku ehitus resp.ümberehitus kivikirikuks toimus nende ajal, milles Kongutagi võis olla, õigemini pidigi olema kuidagi osaline, siis oleks meil ka need 3 arvatavat Tiesenhausenit käes, keda mainitakse 1627.a.maaderevisjonis. Jääks ainult küsitavaks, kas aja kohta, mis ulatus umbes 2-3 põlvkonda tagasi, tarvitati väljendit "in gahr alten zeiten," kuna tavalisemalt üteldi "vor Moschowiter Zeit" jne. Mis puutub koguteos "Tartumaas" (lk. 367) antud daatumisse, et Puhja kirik ehitatud a.1364 romaani stiilis ja olevat 1630.a.ümber ehitatud, siis võib selles teates õige olla ainult viimane fakt.Kõnelemata sellest, et Puhja kirik on ilmsesti hilisgooti stiilis ehitis, ei vääri romaani stiilis ehitise püstitamise kohta käiv teade 1364.paiku (!) üldse arvustustki. Vrdl.Eesti Entsüklopeedia I, vrg.828jj.

Selgub, et 1630.a.adrarevisjonis leiduvad teated on ka Puhja kiriku suhtes sisuliselt puudulikud ja osalt ekslikudki. Viimane selgub, meenutades Bartolomäus v.Tiesenhausen'i testamenti 1397.a., millest esitasime eelpool (lk. 56) katkeid. Neist nähtub, et „lenwar der Kerke to Puyen" oleles juba 1397.a. Kui Puhja kiriku läänitagaja resp.patroon oli sellal olemas, siis pidi ka kirik ise mingisugusel kujul olelema. Järelikult pole "Fromholdide" aegne Puhja kiriku ehitamine XV sajandi lõpupoolel või XVI alguosas Puhja kiriku a s u t a m i n e ja Rannust erakdumise sest ei saa olla 1630.a.adrarevisjoni mõttes juttugi.

Puhja kiriku lenwar ehk patronaat pidi Bartolomäus v. Tiesenhausen'i viimse tahte järgi jääma koos selle vikaariaga, mille valdajaks oli sellal Bartholomeus Kothevere[1] ja mille kasuks pidid minema Johannes von Dolen'i[2] käes selle vikaaria arvel võlas oleva 200 riiamarga protsendid, Bartolomäus v.Tiesenhausen'i poegadele[3] esimesest abielust koos vennapoja Johann (= Hans) v.Tiesenhausen'iga ja nende pärijaile "in samender hant."[4] Meenutades, et Barto-

- - - - - - - - - -

1) Kodavere ?
2) Rannust.
3) Nicolaus resp.Claus ja Hermmam
4) Vt.LGU I, nr.147, lk.170.

lomäuse järglased Nicolaus ja Hermann pärinesid Berzaune ja sellest haruneva Kavilda liinist, Johann Tiesenhausen ja tema pärijad aga Ērgli ja sellega seoses olevast Konguta liinist, järgneb, et Puhja kiriku patronaadi õigus kuulus nii Kavildale kui Kongutale.[1]

Nagu näeme, on siin taas tegemist 3 Tiesenhauseniga, kuid needki ei asuta Puhja kirikut, vaid neile edastatakse patronaadi õigus juba olelevale Puhja kirikule ja Püha Dionüüsiose vikaariale. Viimasega on teatava võlavahekorraga seotud ka Rannu lääni valdaja Johannes v.Dolen. Kuidas see võlg oli tekkinud, pole teada. Vaevalt oleks aga põhjust näha s e s mingit lähemat kiriklik-kihelkondlikku sidet Puhja ja Rannu vahel.

Eelnevast järgneb, et alates XIV sajandi lõpupoolelt on Rannu ja Puhja omaette kiriklik-kihelkondlikud ühikud. Mingit ühiskondlikku sidet Puhjaga ja pea- ning abikiriku vahekorda nende kirikute vahel

- - - - - - - -

1) 1449.a.läänistas Tartu piiskop Bartolomäus Sawijerwe Dietrich v.Tiesenhausen'ile tema isa pärusena Konguta linnuse ja lääni ning selle juure kuuluva "presentacien effte lenware der Kerken to Puyen unde der vicarie sunte Dyonisii, in unser doemkerken to Darpte beleghen." Kavilda kaaspatronaadist ja 1397.a.mainitud kogukäest Puhja lenware suhtes ei lausuta siin midagi. Vrdl. LGU I,nr.336, lk.309.

ei saa oleva andmestiku põhjal sellest ajast alates enam järeldada.

Kuidas aga vaadata neile teateile, et Puhja ja Rannu olnud v a n a s t i üks kihelkond? Pärinevad need puudulikest allikaist või dokumentide ebatäpseist väljendusist või on nad lausa ekslikud? Lõpliku vastuse võime anda sellele küsimusele pärast läänivalduste kujunemise jälgimist Rannus ja naabrusaladel.

Muide pole meil keskaegsete kiriklikkude olude kohta andmete puudusel võimalik Rannu suhtes ütelda midagi olulisemalt täiendavat ega paiklikult eriilmeliselt iseloomustavat. Arvatavasti oli Rannugi linnuses kabel siinsete vasallide perekondade usutarvete rahuldamiseks, nagu see oli Konguta ja Rõngu linnustes.[1] Peale selle võis siingi juba varakult esineda mõnede vikaariate ülalpidamisi, nagu seda Puhja kihelkonnas asuvate Tiesenhausen'ite juures näeme: Bartolomäus Tiesenhausen tegi omas testamendis korraldusi kolme vikaaria suhtes. Neist oli üks Tartu toomkirikus Püha Dionüüsiose altari ülalpida-

- - - - - - -

1) Vt.LCU I, nr.570, lk.530; ERKA, ERüA, D III Osten- Sacken'i reg.pro 1509, 2 V; Arbusov, Geistlichkeit, lk.316.

miseks - sama pühaku, kellele oli pühendatud ka Puhja kihelkonna kirik.[1] On võimalik, et mõni vikaariaist nii seal kui Rannus (näiteks mingi ränd- või kohaliku vikaariana) võis olla seotud ka kihelkonna talurahva usutarvete eest hoolitsemisega.

Rannu keskaegse kihelkonna kiriku ~~kaitsepühakuks~~ tütlipühakuks oli Püha Martinus, erak, paganuse jäänuste kaotaja.[2] Sümboolselt see pühak näib eriti sellele kirikule hästi sobivat: oli ju see asendilt näiliselt kõrvalisel kohal, peagu eraldatud kolkas - sõnaga kõigiti seesuguselt predisponeeritud kohas, nagu neid võiduka ristikiriku eest taganev paganlus võis oma viimsete positsioonidena armastada. Pole selgust, millal siin üldse ristiusk kinnitas tõhusamalt oma kanda. K.E.Napiersky "Prediger-Lexikon'is" avaldatud ja hiljem selle järgi ebakriitiliselt korratud arvamust,[3] et Rannu oli selleks kihelkonnaks, mida 1225.a. külastas paavsti legaat Modeena Wilhelm "noviter conversos Estones

- - - - - - - - - - -

1) LGU I, nr.147, lk.170; "Tartumaa" lk.367.

2) Eesti Entsüklopeedia V, vrg 1010.

3) Napiersky, Beiträge, Heft I, lk.79.

devotissime docendo"[1] võib pidada täiesti ekslikuks. Samuti pole mingit selgust selle üle, kellele kuulus Rannus ürgne patronaat[2], kas kohalikule vasallile või piiskopile. 1613.a.katoliikliku (Tecnoni ja Tolgsdorfi visitatsiooni kirjelduses mainitakse, et Rannu kirikul pole maad ega kirikutalupoegi.[3] On küsitav, kas Rannus dos ecclesiae siiski täiesti puudus. Võib olla, et ainult selle piiride ja suuruse kohta polnud segaste aegade tõttu andmeid, kuna talupojad ja puhuti mõisadki olid neil ajul mõningaid puustusse jäänud maid anastanud, mõnikord kirikugi valdusi[4] 1627. a.maaderevisjonis näemegi, et Rannu kirikule kuuluvat maad, mida oli 2 adramaad, harivad talupojad. Veel 1634.a.kirikukatsumise protokollis kaebab Rannut kiriklikult hooldav Puhja kirikuõpetaja, et osa kiriku maad on anastanud üks lähedalasuv talunik.

- - - - - - - - -

1) Heinrici Chronicon Lyvoniae XXIX, 3.

2) Vrdl.Eesti Kirik 1935, nr.48, lk.6.

3) Bunge, Archiv I, lk.27

4) Vt.näiteid Kavilda ja Rannu mõisa suhtes TSK 7 lk.31 ja 48; Puhja ja Otepää kirikute suhtes MR 1627, lk.15 ja 18. Vrdl.ka Hagemeister, Materialien II, lk.68 ja 122.

Järelikult pidi Rannu kirik siiski olema maaga varustatud, kui mitte enne, siis pärast 1613.a.katoliiklikku visitatsiooni.[1]

Kahjuks on meie kirikute ~~kaitse~~ tüütlij pühakute ja asustamisaja küsimusi nii omaette kui ka vastastikkuses vahekorras seni[2] vähe uuritud. Võiks märkida, et Rannu kirikul oli ühtiv ~~ka itse~~ tüütlij pühak Tartu piiskopkonna alal Otepää ja Kambja (mis oli peale Martinuse pühendatud veel Maarjale) ning peapiiskopkonnas Dõle (Dõlen)[3] kirikuga. Viimases kihelkonnas asus muide Dolen'ite sugukonna vanim linnus, mille nad kaotasid juba 1226.a.paavsti legaadi Modeena Wilhelmi otsusega.[4] Kas nende kirikute ~~kai tse~~ tüütlij pühakuks Martinus sattus juhusliku valiku või mingi teistlaadi seose tõttu, seda pole käesolevas võimalik otsustada.-

- - - - - - - - - -

1) Vrdl.Ajalooline Ajakiri 1930, lk.94 jj.; Mitteilungen-Riga XIX, lk.293 jj.

2) MR 1627, lk.19; RaKA, Kirikukatsumise prtokoll 1634 (ärakiri)

3) "Tartumaa" lk.171, 324 ja 389; Stryck, Rittergüter II, lk.23.

4) Stryck, Rittergüter II, eelmainitud lk. Vrdl.LGU I, nr.11. Oli XIII sajandi lõpupoolel taas Dolen'ite valduses. Vrdl.Johansen, Estlandliste LCD, lk.848.

Lõpuks võiks veel ses ühenduses mainida, et Rannu kirikut nimetati varemalt ka V õ r t s j ä r v e ehk V õ r t s j ä r v e v e e r s e k s (=äärseks) kirikuks. Kuid juba XIX sajandi algul on viimane nime variant unaruses [1]. Nähtavasti ongi selle nimekuju tõttu võinud tekkida Rannu samastamine Modeena Wilhelmi külastatud kihelkonnaga "apud stagnum Wercegerwe," milleks tegelikult näib olnuvat Tarvastu. [2]

- - - - - - - - - -

1) RaKA, Kirikukatsumise protokoll 1717 (selles Wortz Jerwe Wehre Kirik); Vrdl.ka Eesti Kirik 1935, nr.48, lk.6; RaKA, Ankeet 1806 (14.VIII).

2) Heinrici Chronicon Lyvoniae XXIX, 3. Vrdl.ka Eesti Ajalugu I, lk.363.

Huvitavamat peatükki Rannu kihelkonna ajaloos, eriti tema piiride ja maaala moodustamises pärast maa valutamist sakslaste poolt esitab siinsete läänivalduste tekkimise ja edasise kujunemise käik. Kuid sellegi olustikulise protsessi algus on sama ebamäärane kui seda oli kihelkonnakiriku tekkimine ja üldse kiriklikkude ning usuliste olude algjärk. Otsene andmestik on selleski küsimuses väga lünklik nii kronoloogiliselt kui sisuliselt.

Tutvudes keskaegsete läänivalduste topograafiaga Tartu piiskopkonnas, paelub meie tähelepanu asjaolu, et piiskopkonna loodenurgas, Võrtsjärvest ida pool on võrdlemisi kitsale alale paiknenud rühmkond vasallilinnuseid. Arvult on neid neli ja kihelkondlikult kuulub neist, nagu juba teame, kaks - nimelt K a v i l d a ja K o n g u t a - Puhja, üks Rannu ja üks Rõngu kihelkonda. Niipalju kui see on ürikuliselt jälgitav, kuulusid esimesed kaks p õ l i s e l t Tiesenhausen'ite sugukonnale ning neile liitus XV sajandi viimasel veerandil ka R a n n u linnus ning lään. Enne Tiesenhausen'itele minekut oli see

nagu eelnevas mainisime, Dolen'ite ja R õ n g u juba XV sajandi lõpul (1492.a.paiku) Tödwen'ite sugukonna valduses.[1]

Millal ja millises maa-alalises ulatuses tekkis Rannu lään, kellele ta oli esimesena läänistatud ja millal ning kelle poolt ehitati Rannu linnus? Vaevalt saab neid küsimusi vastata Rannu suhtes üksi. Et siin jõuda mingile seisukohale, on vajaline pidada silmas kogu eelmainitud läänide ja linnuste rühmkonna kujunemist.

Meil tuleks vaat lust alata vanima asjasse puutuva teate kriitilise läbikatsumisega. See on käesoleva töö alguosas juba möödaminnes riivatud "kylegundede" läänistamisest kõnelev märkus Läti Henriku kroonikas, mille järgi Tartu piiskop Hermann asetas Otepää linnusesse 1224.a."viros nobiles et milites honestos ... donans unicuique eorum provinciam, id est kylegundam unam in feudum."[2] Nimeliselt loendab Läti Henrik teatavasti 4 seegugust läänilist, teiste seas "Engelbertum videlicet, generum suum, de Tysenhusen . . . et Johan-

- - - - - - -

1) Brief lade I, nr.381-405, lk.235. Vrdl.Hagemeister, Materialien II, lk.13 jj., 99 jj.

2) Heinrici Chronicon Lyvoniae XXVIII, 8.

nem de Dolen".[1] Et Dolenitele hiljem kuulus Rannu, Tiesenhausen'itelePuhja kihelkond, siis on traditsiooniliselt püsitud vaate juures, et need"kylegunded" võisid olla Puhja ja Rannu kihelkonnad ehk õigemini Rannu üksi, arvestades selle ühtekuuluvust resp.kaksik-kihelkondlust Puhjaga. Nagu eelneval eritluskäigul nägime, ei sobi see traditsiopniline vaade tõsiasjadega. Nimelt oli Kavilda ja Konguta, Tiesenhausenite vanim läänivalduste kompleks, kaugelt suurem kui Puhja nüüdne kihelkond, Rannu lään aga Rannu nüüdsest kihelkonnast vähem. Emb-kumb, kas olid nende "kylegundede" piirid juba tollal eelkirjeldatud ulatustele vastavalt nüüdseist kihelkondade piiridest erinevad või toimusid need territoriaalsed nihkumised ja vastavalt piiristiku muudatused aja jooksul hiljem.

See piiskop Hermanni läänistus oma erandlikkusega on läänioludе uurijale baltisaksa ajaloolasele Astaf von Transehe-Roseneck'ile andnud põhjust peamurdmiseks, kuid meie arvates pole ta selle lõpptulemusena siiski leidnud õiget lahendust. Transehe-Roseneck'il võib

- - - - - - - -

1) Heinrici Chronicon Lyvoniae XXVIII, 8 .

küll olla õigus selles, et n.n. l i n n u s v a s a l l e (= Burgmannen, ladina keeli Castellani) selle mõiste tehnilises mõttes pole Liivimaal olnud või kui, siis ainult erakordselt. Samuti ka selles, et mainitud Otepää vasallide läänistus polnud valjult tehnilises tähenduses l i n n u s l ä ä n i (= Burgl e h e n) liiki kuuluv, vaid teatav ülemineku vorm: vasallid asunud maahärra kantsi (=B u r g s i t z) ainult sel põhjusel, et viimane pakkunud maa vallumise ajal ja vahetumalt selle järele suuremat julgeolekut. Hiljem, rahu ja korra kehtides, pealegi kui juba vasallide oma linnused nende läänides pakkunud tarvilist kaitset, võinud nad asuda oma läänidesse.[1]

Nagu nägime, ei võta Transehe-Roseneck ses küsimuses selgemat seisukohta, vaid liitub ilmselt traditsioonilise vaatega, et need "kylegunde" läänimehed asusid rahulikkude aegade saabudes oma "kylegundedesse," ehitades sinna linnused. Kuigi Tartu piiskopkonna vasallilinnuste ehitamisaja dateerimine on väga ebakindel,[2] võis siiski pealiskaudsel vaatlusel leida 3-4 suhteli-

- - - - - - - - -

1) Transehe-Roseneck, Mannlehen, lk.27 jj.. Jhrb. Gen.-Her.-Sphr.1904, lk.108.

2) Vrdl.Neumann, Bischofs-Vasallburgen , lk.39 jj.

selt vanemat (umbes XIII sajandi lõpul ja XIV algupoolel ehitatud) linnust - ja post hoc järeldus oli vähemalt Tiesenhausen'i "kylegunde" suhtes käes. Transehe-Roseneck'i käsitluse puudusekstuleb lugeda, et ta ei teinud siin tarvilisi korrektiive.

Meil on põhjust küsida, miks ei läänistanud piiskop Hermann sel puhul rohkem "kylegundesid," kuigi ta asetas Otepääle peale nende nelja "alios Teutonicos quam plures ad cohabitandum in eo castro recepit, ut et terram et castrum defendat de inimicis et Estones subditos suos, fidem docerent christianam."[1] Kindlasti oli vaja nendegi teeneid, eriti sõjalisi, kuidagi tasuda. Loomulikem olnuks seda teha maade läänistamise kaudu, nagu see tegelikult sellal oli kõikjal tavaks ning missugust nähet, muide, kohtame Tartu piiskopkonnaski hilisemail sajandeil massilises ulatuses.[2] Et antud juhul rohkem läänistusi ei mainita, võis olla tingitud järgmisist asjaoludest. Esiteks võis puududa vajadus rohkemaiks läänistusiks. Teiseks võis olla puudus läänivõimelistest meestest ja kolmandamaks võis olla puudus "kylegundedest" - esimesel pilgul lausa võimatuna pais-

---

1) Heinrici Chronicon Lyvoniae XXVIII, 8.

2) Vrdl. Hagemeister, Materialien II, passim.

tav asjaolu, arvestades hilisemat kihelkondade arvu Tartu piiskopkonnas resp.maakonnas ja teades, et kiriku kihelkondade jaotuse aluseks olid vanad eesti kihelkonnad (kylegundae, kiligundae)."[1]

Missugune võimalus loendatuist oli tõenäoseim?

Esimene võimalus oli vaid ajaküsimuseks: igatahes oli läänistamise vajadus sellalgi aprioorselt olemas. Ka teine võimalus ei tarvitseks pidada paika: vaba oli näiteks veel piiskop Hermanni teine vend Rotmar, kes sai Tartusse toompraostiks.[2] Ja küllap oleks võinud seesuguseid mehi leida "alios Teutonicos" ja Tartu toomhärradegi hulgas.3) Seega - nii kummaline kui see ka pole - jääb paikapidavamaks viimane võimalus: kylegundede vähesus. Katsugem seda tõestada.

Süvenedes Läti Henriku kroonika teksti vastavas kohas, pälvib tähelepanu, et Läti Henrik rõhutab nende nelja vasalli väärikust, nimetades neid "viros nobiles et milites honestos." Seesuguse austava väljenduse osaliseks saavad eeskätt Hermanni õemees Engel-

---

1) Eesti Rahva Ajalugu, lk.533-534.

2) Heinrici Chronicon Lyvoniae XXVIII, 8.

3) Ibidem.

bertus Tysenhusen ja vend Theodoricus. Kolmanda, Helmoldus de Luneborch'i kohta üteldakse veel eraldi "virum prudentem et nobilem." Ainult Johannes de Dolen'i nime ees puudub eraldi igasugune austav epiitet, kuid küllaptemagi oli miles honestus, igatahes väga - isegi vägivaldsuseni [1] - energiline sõdur.

Selle läänistuse juriidilise iseloomu kohta pole selgust. Kindlasti ei võiks need läänid oma õiguslikult struktuurilt olla samastatavad hilisemate a l l o d i a a l s e t e läänidega (Liivimaal kujunenud traditsiooni kohaselt allodia = feudum). Seda ei luba meie arvates esiteks nende maa-alaline suurus (= kihelkonnale - muinaseesti halduslise-politilisele ühikule) ning teiseks nende vähene arv. Läänistatud kohe pärast maa vallutamist, kui veel u u s halduslik organisatsioon oli teostamata, endine aga täiesti destrueeritud pikal vabadusvõitluse ajajärgul, kus teatavasti Ugandi sai eriti raskesti kannatada, t u l e k s n e i l e v a a d a t a k u i t e a t a v a l e ü l e m i n e k u a j a h a l d u s l i k u l e o r g a n i s a t s i-

---

1) Vrdl.tema rahuaegset retke Virumaale 1225.a.sügisel Heinrici Chronicon Lyvoniae XXIX, 6; LCU I,nr.11.

oonile. Ses mõttes need läänid võisid olla ainult teatavad i n f e u d a t i o n e s d e c i m a r u m ja neid valdajad s u u r s u g u s e d läänilised oma positsioonilt c a s t e l l a n u s'tele sarnanevad. Muidugi, koos Transehe-Roseneck'iga võib väita, et selline näht~~ö~~li Liivimaa läänistuste ajaloos erakordne ja küllap ka kiiresti mööduv. Kui sellised, need läänid võisid olla lõpuks f e u d a de c a m e r a tüübilised. Võib olla vihjab ~~samas ühenduses~~ selle poole ka Läti Henrik: " Estonibus quoque de decima, semper a Deo statuta, competenter docendo proposuit. Et receperunt eam et solvere coeperunt eam deinceps annuatim. Inde et sacerdotibus et vasallis suis necessaria dare et promissa solvere disposuit fideliter." -[1)]

Me ei kardaks vististi palju eksida, kui kujutleme neid nelja vasalli täitvat umbes seesuguseid ülesandeid, mis hiljem kuulúsid näiteks piiskopkonna foogti kompetentsi. Umbes mingi selletaoline käsitus on neist - kas teadlikult või väljendusliku ebamäärasuse

---

1) Heinrici Chronicon Lyvoniae XXVIII, 8. vrdl. Schwabe, lk.24 jj., eriti 37-38 ja 50 jj.

tõttu - ka Russov'il: "Dat nye Husz edder Schlot Derpt /sic!/, hefft Bischop Herman beualen veer Mennern, welckere he vor Höuet lude darup gesettet hedde."[1)]

Kui mõnele eestlaste alale, näiteks Saaremaale ja Põhja-Eesti maakondadele jäi pärast vallutust teatava määrani püsima muistne halduslik ja sotsiaalne struktuur, oma vanemad jne., siis Ugandis pole sellest juba 1224.a.enam mingit märki. Olgu seetõttu, et vanemad võisid olla viimseni langenud või puudus nende vastu usaldus ja tulid nad vastavalt sellele haldusest ning maa asjades kaasarääkimisest kõrvaldada. Pole võimatu, et endiste Ugandi kihelkondade vanemate asendajaiks said need neli tähtsat Otepääl asuvat piiskop Hermanni rüütlitest läänimeest.

Muistse Ugandi maakonna kihelkondade arvu ega nende maaalalise liigestuse kohta pole tänini leitud mingisuguseid otseseid andmeid. Kaudselt teame keskaegse topograafia jälgimise tulemusena , et Ugandi maakonna edela nurga kihelkonnad Sangaste, Karula ja Hargla, võib olla

---

1) Scriptores Rerum Livonicarum II, lk.15.

ka osa Urvastet on vanemal ajal moodustanud mingi ühise kihelkonna.[1] Samuti kuulsime käesolevas töös Puhja ja Rannu kunagisest ühtekuuluvusest. Otepää kohta leidub 1627.a.maaderevisjonis[2] märkus: Soll vor alters ein gantzer Kreis gewesen sein."[3] Selle poole viitab muide ka Kanepi (resp.Kanapää) kihelkonna hilisem tekkimisaeg (a.1671) ühelt ja selle kihelkonna lõunapoolsema osa, Erastvere ala kuulumine ühes Erastvere kabeliga Urvaste kihelkonna seoskonda.[4] Ka olid Põlva kihelkonna piirid varemalt teissugused,kuhu kuulus lõikeid Kanepist, Võnnust, Urvastest ja Räpinast.[5] Viimane kihelkond sai samuti kui Kanepi alles rootsi ajal (ca 1636 resp.1641.a.) iseseisvaks. Teatavasti Räpina kirikut loeti varema-lt Põlva abikirikuks.[6] Need ja veel mõned teised topograafilised kaalutlused, milliste esitamine viiks pikale ja liiaks kaugele üle käesoleva töö raamide, lisaks neile teadmine, et,

- - - - - - - - - - - - - - - - - - - -

1) Vrdl."Valgamaa," lk.244.

2) Riia eksemplaris.

3) lk.268.

4) "Võrumaa," lk.179.

5) Ibidem, lk.237.

6) Ibidem, lk.340;Vrdl.Hagemeister,Materialien II, lk.45.

muistsed kihelkonnad olid märksa suuremad keskaegseist ning nüüdisaegseist kiriklikest kihelkondadest, nii et viimased võisid tekkida alles esimeste jagunemise ja ümberliitumise, ei kunagi aga vastupidisel teel, ning lõpuks uuemad andmed muinaslinnade ja Eesti muistsete maakondade liigestumise kohta lubaksid meil järeldada: m u i s t s e s U g a n d i s l õ u n a p o o l E m a j õ g e oli 4-5 kihelkonda.[1)]

Mainitud nelja või viie muistse kihelkonna topograafia, eriti piirid vajaksid tõestamist ja üksikasjalist jälgimist. Käesolevas ühenduses me seda siiski ei saa teha. Olgu vaid mainitud, et s e l l i n e k i h e l k o n d l i k liigestus n ä i b o l e v a t d i k t e e r i t u d l o o d u s l i k e s t o l u d e s t, eriti Ugandi suuremaist jõgikondlikest liigestusist ühes mõningate kõrvaljõgedega, soode aladega jne. Väga iseloomustav on, et igale seesugusele"jõgikondlikult" piiratud alale resp.kihelkonda langeb üks s u u r i m a i d Ugandi alal tuntud

- - - - - - - - - -

1) Vrdl.Eesti Rahva Ajalugu, lk.533-534; Ajalooline Ajakiri 1933, lk.1 jj., eriti lk.13 (kaart!); sealsamas lk.24 jj., eriti lk.42-43.

muinaslinnu, väljaarvatud ainult Mustjõest kagu ja Võhandust lõuna pool asuv Rõuge-Vastseliina ala, mille iseseisvus omaette kihelkonnana võiks ta asendilt vastu rahutut Vene piiri ja nähtavasti hilise asustuse tõttu olla küsitav.[1]

Üheks niisuguseks kihelkonnaks oli nähtavasti ka Emajõe ja V ä i k e-Emajõe g a i d a s t ja l õ u n a s t p i i r a t u d P u h j a- R a n n u- R õ n g u ja l ä ä n e p o o l e E l v a j õ g e j ä ä v a s t N õ o n i n g p õ h j a p o o l e V ä i k e-E m a j õ g e j ä ä v a s t S a n g a s t e k i h e l k o n n a o s a s t m o o d u s t u v ~~t u d~~ m u i n a s e e s t i n e k i h e l k o n d S a n g a s t e s u u r l i n n u s e g a. Sellest kagu poole Väike-Emajõe ja Mustjõe vahemail, põhjapoolseks piiriks Pühajõgi (?), lõunapoolseks Koivajõrgi või eesti-läti keelepiir asus H a r g l a - K a r u l a - osa S a n g a s t e t pluss U r v a s t e ühiskihelkond. Kuna aga Karula ja Harglagi kui piirilähedasemad ja suurelt osalt nähtavasti hilisema asustusega alad võisid olla võrdlemisi hõredasti

- - - - - - - - - - -

1) Vrdl. Jensen, Atlas, lk. 1-5.

rahvastatud, võisid nad liituda O t e p ä ä kihelkonna alaga, moodustades sellele teatava tagamaa, nagu arvatavasti Rõuge ja Vastseliina Põlvale. O t e p ä ä ala tuumik, O t e p ä ä s u u r l i n n u se g a moodustus igatahes suuremast osast pärastisest Kanepi ja idapoolsemast Otepää kihelkonnast. Otepää alast põhja poole, piiratuna Emajõest, Elva jõest, vastu Otepääd umbes praeguse Otepää-Kambja piirjoonel Valgjärve, Söödi-, Pusu- ja Leevioja-dest ja idas Ahja jõest asus T a r t u ala T a r t u suurlinnusega, moodustudes nüüdseist Kambja ja suuremast osast Nõo ning Võnnu kihelkondadest. Otepääst ida ja kirde pool, Ahja ja Võhandu jõe vahel asus P õ l v a resp. Läti Henriku W a l g a t a b a l v e ala P õ l v a (Rosma) suurlinnusega, moodustudes Põlva, Rõuge, Räpina ja Võnnu kihelkonna osadest.

Seesugune võis olla suurest laastust lööduna muinasaegne Ugandi kihelkondlik jaotus.[1] Üksikasjaline piiride määramine ja topograafia jälgimine võimaldub muidugi kõigi nende alade põhjalikul läbi-

- - - - - - - - -

1) Jogentaganiа kuuluvus jäägu käesolevas lahtiseks.

uurimisel. Käesolevas on põhjust ja võimalust seda teha ainult selle muistse kihelkonna suhtes, mille seoskonda kuulus pärastine Rannu kiriklik kihelkond.

Viimatise eritluse tulemus asetab mainitud "kylegundede" läänistamise teatava määrani uude valgusse. Ses ei tule näha ainult piiskop Hermanni erilist vastutulelikkust oma sugulastele ja sõpradele, kellele ta traditsioonilise kujutluse järgi jagas nii heldesti selliseid suuri maatükke, rajades seega alu se nende hilisemaile suurläänidele.[1] Meil tuleb ses pigemini näha teatavat paratamatut halduspolitilist akti värskelt vallutatud maal ja alles tekkivas ning muhenevas riikkehandis. Nähtavasti piiskop Hermanni järglaste ajal muutunud oludes need mehed ja nende järeltulijad minetavad oma 1224.a.saavutatud seisukoha: in-feudationes decimarum ei transformeeru kellelgi neist terves ulatuses alloodideks. Luneborchide nimi kaob üldse Liivimaiste vasallide hulgast. Dolenite läänide arv sulab Tartu piiskopkonnas kokku peagu üksi Rannule. Mõnevõrra rohkem lääne onXV sajandil Buxhövdenitel (piiskop

---

1) Vrdl. Tiesenhausen, Erinnerungen, lk.8.

Hermanni venna Theodoricuse järglasil[1]. eriti Kamb- ja kihelkonnas. Ainult Tiesenhausen'ite sugukonna läänivaldused kosuvad ja kasvavad tänu selle sugukonna haruldasele vitaalsusele ja agarale valduste suurendamise politikale ostude ning abielude kaudu.

Missuguse kihelkonna keegi neist vasallidest sai, selle kohta võib teha ainult oletusi. Võiks arvata, et vastu vaenulikku idapiiri asuva Põlva ala ühes Vastseliina-Rõuge tagamaadega sai piiskop Hermanni vennale kui ustavaimale vasallile. Seda kinnitab asjaolu, et just siia koondusid hiljem suuremad piiskopi enda majandamisel seisvad maad, n.n.laua-[2] mõisad.- Otepää ala arvatavasti sai Tiesenhausenile, kuna siin oli neil "unse part des borchsethes tho Odenpe"[3] (a. 1418) ja rida lääne. Samuti levisid Tiesenhausenite läänid Otepää kirikliku kihelkonnaga piiristikku asuvas Kanepi, Rõngu (ja viimasega piiristikku seisvas Puhja), Sangaste ning Urvaste kiriklikes kihelkondades, nii et XVI sajandi algupoolel (ca 1520) ulatus Tiesenhausen'ite sugukonna

- - - - - - - - - -

1) Vrdl.Stryck, Rittergüter I, lk.120mja 125; II, lk.226; Hagemeister, Materialien II, lk.26,30,73 90 ja 94. Bannerherr, lk.3, 12 ja passim.

3) LGU I,nr.202.

2) Näiteks Ahja, Räpina, Kirepi (Kirumpää),Vastseliina, Erastvere (kuni 1452). Vrdl.Hagemeister Materialien II, lk.37 jj., 45 jj. ja 90.

läänivalduste ala peagu jagamatu võötmena läbi Tartu piiskopkonna läänepoolse osa Emajõest kuni Urvasteni.[1] Kuna see üsna suur läänide massiiv tungib kiiluna Otepää kihelkonda, siis näib olevat väga tõenäone, et Tiesenhausen'ite valduste ekspansioon algaski Otepäält. Esiti levis see (XIII ja XIV sajandi vältel) põhja suunas umbes Arula, Astuvere, Kastolatsi, Päidla, Kodijärve, Hellenurme, Uderna, Teedla, Konguta kaudu Kavildani välja. See esimene ekspansioon-i järk toimus nähtavasti peamiselt läänistuste kaudu. Teine ekspansiooni järk XV sajandil (eriti selle lõpupoolel) ja XVI sajandi algul teostus osalt läänistuste, osalt ostude kaudu, levides peamiselt Arulast lõuna poole Sangaste ja Urvaste aladele. Vanimaiks läänideks olid siin vististi Restu ja Vaabina. Mõistagi ei tarvitsenud olla ega vist olnudki kogu see läänide liitumise protsess ajaliselt ega ruumiliselt pidevusele kalduv, vaid teatavate ülehüpetega.

- - - - - - - - -

1) Üksikläänidena kuulusid siia järgmised mõisad ja külad: Kavilda, Konguta, Rannu, Teedla, Uderna, Hellenurme, Kodijärve, Päidla, Kastolatsi, Valgjärve, Nüpli, Äidu, Arula, Kukatsi, Vaalu, Pringi, Keeni, Restu Ja Vaabina. Vrdl. Hagemeister, Materialien II, lk.14 jj., 27 j.,34,73 jj.ja 85; LGU I ja II

Johann von Dolen'ile sai arvatavasti see kihelkond, mille seoskonda kuulus Rannu. Kahjuks pole meil mingisuguseid andmeid kõigi Dolen'ite läänivalduste kohta Tartu piiskopkonnas. Pole teada, kas üldse ja kus nad evisid lääne peale Rannu. Teame vaid, et 1447.a. läks Neeruti (Megel) ostuteel Heinrich Wrangell'ilt Gerd Dolen'ile (=Dalen). Arvestades aga, et Dolen'ite sugukond polnud väga perekas - juba XV sajandil oli see Liivimaal välja surnud -, võiks arvata, et nende läänivaldusedki polnud just laialdased. Et näiliselt kõrvalisel kohal asuv Rannu sai Dolen'ile lääniks, kel naabrusaladel polnud ühtki teist lääni, see asjaolu küllap viitab sellele, et tähendatud lääni esimene valdaja pidi olema kohalikkude oludega kaunis hästi tuttav. Seda võis mõistagi olla see mees, kelle valdusse, resp. haldamisele läks "kylegunde", mille seoskonda kuulus pärastine Rannu kiriklik kihelkond. Siit peale omistamegi ainult mainitud alale tähelepanu, jättes teised kõrvale. Mis puutub Helmold von Luneborch'i-

- - - - - - - - -

1) Hagemeister, Materialen II, lk. 26.

2) Johansen, Estlandliste LCD, lk. 848-849.

le antud "kylegundesse," siis pole käesolevas ühenduses seda üldse vajaline jälgida. Arvatavasti jäi tema haldusele see osa Tartu alast, mis jäi Tartu toomkapiitlile ja Kärkna kloostrile antud valdustest välja, s.o.peamiselt Kambja ja osa Võnnu kihelkonnast [1].

Kui me eelnevas võtsime selle "kylegunde" piiriks, mille seoskonda kuulus ka Rannu, Elva (alamjooksul Ulila) jõe ja Väike-Emajõe, siis seda põhjusel, et leida sellele alale teatavaid ümmardatud looduslikke piire. Kuna aga teiselt poolt on osutatud Sangaste kuulumist vanemal ajal Hargla-Karula seoskonda [2], siis oleks meil põhjust peatuda selle ala lõunapoolse piiri vaatluseks.

Teatavasti algab Elva jõgi Otepää läheduses. Samuti ka Väike-Emajõgi, mis oma jõelised mõõtmed saab Pühajärvest väljudes. Võttes mainitud jõgesid kogu ulatuses piiriks, nihkuks viimane peagu vahetumalt Otepää linnuse külje alla. Mõistagi oleks seesugune piirijoon enam kui küsitav. Kaalutlusele.

- - - - - - - - - -

1) Vrdl.Hagemeister , Materialien II, lk.29 jj.

2)"Valgamaa," lk.244 jj., 413 jj.

et Elva ja Väike-Emajõega piiratud ala koos Otepää linnusega oleks moodustanud ühe "kyleglunde", räägiks vastu kahe suurema muinaslinna, O t e p ä ä ja S a n g a s t e paiknemisele sellele alale. Oleks ehk võib olla küllalt subjektiivne liigitada meie muinaslinnu strateegiliselt vaatepunktilt lähtudes k a i t s e- ja p e l g u l i n n u s t e k s, kuid nende omavahelised suuruse suhted, strateegilised asukohad ja lõpuks ajaloolised teated maa vallutamise st saksiaste poolt, nagu need kajastuvad Läti Henriku kroonikas, lubaksid ometi seesugust liigitust teha. [1] Tõsi küll, Läti Henriku kroonikas on kõnet ainult kahest tähtsamast linnusest, Otepääst ja Tartust. See eriline tähelepanu on neile koondunud aga nähtavasti seetõttu, et nad olid maakaitses viimased tugipunktid esinedes juhtivate keskustena vabadusvõitluse lõppjärgus, kui teised linnused olid korduvate retkede ja rüüstamiste ning rahvastiku arvulise kokkusulamise tõttu minetanud oma tegeliku tähtsuse, olles vististi ka kõik varemeis. Pelgulinnuseid jõudsid ehitada ja

- - - - - - - -

1) Vrdl. Ajalooline Ajakiri 1933, lk. 11 Siin algab mag. E. Laid muistsete linnuste liigitamise nende t ä h t s u s e suhtes.

korras pidada teatavad vähemad asustusalad. Kaitselinnuste kui seesuguste linnuste ehitamine, korrashoid ja varustamine, mis oleksid edukamalt suutnud ka pikemale piiramisele vastu pidada, eeldas kahelda-matult juba suuremate asustusalade ühiseid ponnistusi. Seega poleks hästi mõeldav, et ühe "kylegunde" alale võinuks paikneda kaks seesugust kaitselinnust. Küll võiks antud juhul kerkida küsimus, et kas siiski Otepää polnud Puhja-Rannu-Rõngu seoskonda kuuluva "kylegunde" kaitselinnuseks ja Sangaste Hargla-Karula-Urvaste "kylegundele?" Mõeldav võiks olla seegi, vähemalt side mõttes pole takistusi, kuna Sangaste läheduses käis üle Emajõe Otepäält lõunasse kulgev suurem liiklemistee.[1] Sel juhul oleks võinud Sangaste ja Otepää ala vaheliseks piiriks olla Rõngu kihelkonna lõunaosa läbistav Pari-Põhu-Laose jõgi (õigemini oja) ühes mõne Karula alal leiduva ojaga. Teist sobivamat looduslikku piiri oleks raske leida.

Selle muidu kõigiti tõenäose võimaluse vastu räägiksid aga järgnevad asjaolud. Esiteks Puka mõisa

- - - - - - - - - -

1) Vt. Eesti Ajalugu I, lk. 200 (kaart). Sellele võimalusele vastavalt oleks aga äärmiselt raske leida kõigi "kylegundede" piire, kuna tähtsamad looduslikud tõkked - suuremad jõed kaotaksid osaliselt oma piirekujundava tähtsuse.

kuulumine ühes oma mõningate küladega Rõngu kiriku järele. Teiseks Soontaga kuulumine Rannu kiriku järele.[1] Kolmandamaks Tartu piiskopi lauamõisade asukohad Sangaste ja Rõngu kihelkonnas.

Puka mõis asub lõuna pool mainitud Pari-Põhu-Laose oja, kuuludes nüüd Sangaste kihelkonna alla. Aakre valla piir vastu Puka valda ongi tänapäeval Rõngu ja Sangaste kihelkonna piiriks. Kui Pari-Põhu-Laose oja olnuks põliseks kahe "kylegunde" (Otepää-Sangaste) piiriks, siis vaevalt oleks Pukat tarvitsenud kunagi Rõngu kiriku järele arvata.[2] Teadmata mis ajal tekkinud ja mis ajal Buxhövdenitele läänistatud Puka mõis liideti Poola ajal Sangaste ökonoomia maadega. Et see varem iseseisva läänimõisana vähemalt osaliselt Rõngu kihelkonda kuulus, selles pole kahtlust.[3]

---

1) TSuI, lk.53; MR 1588 (lk.28-29).MR 1601,lk.156 j. (sub Verlehnte Güter); MR 1627. lk.19; MR 1638,fol.44.

2) Ühe 1543.a.üriku järgi kuulus P e r r e n d e mõis, mida on samastatud Buxhövdeni resp. P u k a mõisaga (vt."Valgamaa" lk.451) R õ n g u ja S a n g a s t e kihelkonda - seega pidi nende piir olema selle mõisa mail. Vrdl.Brieflade I, nr.1219. Kindlasti ei võinud seesugune piir olla silmapaistvalt "looduslik" ega võinud eksisteerida e n n e mainitud mõisa tekkimist.

3) Vrdl.Hagemeister, Materialien II, lk.72-73.

Kauguse suhtes on sel mõisal Rõngu kirikust keskmiselt 13 km, Sangaste kirikust keskmiselt 18 km, mis teatavasti kuulub veel tänapäevalgi kiriku suhtes enamvähem normaalse kauguse liiki, kõnelemata keskaegseist kauguse mõisteist. Nii ei võinud kaugus olla just eriliselt, vähemalt mitte ainulikuks mõõduandvaks põhjuseks selle mõisa kuulumisele kiriklikult Rõngu alla.

Veelgi imelikum on Soontaga allumine kiriklikult Rannule. Seesugusele "lapikihelkondsusele" pidi aluseks olema mingi vana ja püsiv traditsioon. Siin on seistud umbes analoogiline Vastse-Otepää kuulumisele Otepää kihelkonda, kuigi see asub inklaavina Kanepi kihelkonnas.[1] Vastse-Otepää kuulumine omal ajal Sirvaste filiaalina Otepää kihelkonda on väljaspool kahtlust.[2] Seega tõenäoselt enne Kanepi kihelkonna iseseisvumist viimase kihelkonna läänepoolne osa moodustas Otepääga ühise kirikliku kihelkonna ja küllap muinasaegse "kylegundegi" ühe osise. Seda kõike arvestades tahaks olla ilmne, et nii Puka kui Soontaga on tekkinud ü h e m u i s t s e s u u r e m a a l a k i l l u s t a m i s e s t, kusjuures side selle ala mõningate kaugemate osadega (näit.Rannuga) jäi siiski veel kauaks püsima.

---

1) "Tartumaa," lk.301; "Võrumaa," lk.154.

2) "Tartumaa," lk.319.

Sangaste mõis ja küllap ühes sellega Sangaste ala laiemaski ulatuses oli Tartu piiskoppide lauamõisaks, olles oma loodusliku kauniduse tõttu ühtlasi nende suviresidentsiks.[1] Rõngu vanimas kirikukroonikas, mis on koostatud ja Rõngu kiriku arhiivile kingitud omaaegse Võnnu kihelkonna kirikuõpetaja, tuntud muinsuste harrastaja Eduard Philipp Körber'i poolt, leidub märkus, et Rõngu kihelkonnas, Rõngu ja Puka mõisade vahel ning nende mõlematega piiristikku asuv A t r a (ehk Adra, saksa keeli Addern) mõis, mis Poola-Rootsi sõjas XVI ja XVII sajandi vahetusel ruineerus ja hiljem rootsi ajal liideti lõplikult Rõngu mõisaga jättes enasest mälestuseks ainult A t r a m õ i s a nimelise küla praeguses Palupera vallas) olnud varasemal ajal (nähtavasti enne XVI sajandit)[2] Tartu piiskopi lauamõisaks.[3] Kuigi Körber on üldiselt vähe kriitiline, eriti mõningate kohalikkude pärimuste suhtes, sisaldavad tema teated puhuti siiski kaunis usaldavaid andmeid. Kahjuks pole korda läi-

---

1) "Valgamaa," lk.413 jj.

2) Vrdl.Hagemeister, Materialien II, lk.100.

3) Et Atramõisa võis kunagi olla piiskopi enda valduses, sellele viitab peale mainitud Rõngu kiriku

nud seni selgusele jõuda, missugustele dokumentaalsetele või pärimuslikku laadi andmetele see teade tugineb, kuid lausa ebaustavals seda pidada ei näi olevat põhjust. On võimalik ja kõigiti tõenäone, et Tartu piiskopid, kaasa arvatud võib olla juba isegi

---

kroonika teate kohanimi A m e t i m ä g i Rõngus, Raigaste külas (missugune küla kuulus maaderevisjonide andmeil Atramõisa juurde). See on kõrge küngas Tartu-Valga maantee ääres Nüsiku talu läheduses (vrdl. "Tartumaa," lk.397). Suulise pärimuse järgi on sellest künkast tulnud nähtavale rohkesti inimluid. (Teade Mihkel R e b a s e l t, † 1935.a.68 a.vanusena). Teise suulise pärimuse järgi, mis saadud endiselt Rõngu kiriku õpetajalt Winfried H a n s e n'ilt († 1936.a.76.a.vanusena), kes kuulnud seda oma kihelkonna vanemailt inimesilt, olnud Ametimägi kohaks, kus aetud muiste n.n."ametiasju"/ mõistetud kohut, hukatud kurjategijaid, kuulutatud ametlikke korraldusi ("käske") välja j a lostud "seadust." Selle kohanime ja temasse puutuva traditsiooni järgi otsustades pidi Atramõisa alal kunagi olema tegemist "ametkonnaga", jäägu lahtiseks, kas iseseisvana või mõne teise (näiteks Sangaste) juurde kuuluvana, - nii siis teatava haldusliku rakkimiga, mis oli eeskätt ja vististi ainult omane maahärrade aladele. Läänistatud mail kui vähemail aladel polnud tarvidust ametkondade ega vakuste järgi. Kohtumõistmine, karistus ja maksude õiendamine toimusid seal mõisas. Mis puutub raskemat liiki eksekutsioonidesse, siis võib olla teostati neid läänialadel teatavais traditsioonilistes k a a g i-kohtades, n.n. L ü l l e paikades resp."mägedel." Näiteks Rannus Lülle "Hädamäel." missugust kohta tänapäeval veel tähistavad Lülle nimelised talud ja endine sellenimeline kõrts (mis nimi vakuraamatuis ning revisjoni lehtedes oli moondunud mõnevõrra kaunimakõlaliseks L i l l o'ks või koguni L i l l i'ks.), eriti seloomulikult aga talu nimi L ü l l e t a g u n e.

Viimane kohanime kuju koos hüüdnimega "Hädamägi" kaldub välja lülitama võimalust, et siin võiks olla see koha-

Hermann I, Sangaste ala oma isiklikku valdusse jättes kujundasid piiskopkonna läänеosaski sellise ulatuslikuma maade massiivi, nagu seda idaosas olid Ahja, Põlva, Räpina ja Vastse-liina alad. Nii oleks kogu piiskopi enda käes seisev maade kompleks ürgselt hõlmanud tervet Tartu piiskopkonda hoburaua kujuliselt - seega esijoones just piirialasid. Küllap seesugune maavalduse kujunemine võis olla juhitud poli-
tilistest-ki kaalutlusist.[1] Siis oleks tõenäone ja

---

nimi tuletatud hellitavast isikunimest L ü l l (=Jüri) nagu selline võimalus vahest võiks arvesse tulla mag.Ev.Blumfeldt'i lahke viite järgi Pärnumaa sellenimeliste talude juures, kus olnud levinud seesuguне hellitusnimi. Muide, seesugust hellitusnime ei tunne Wiedemann'i sõnaraamat.

1) Et Tartu piiskopkonnal polnud mitte üksi tähtis oma piiri venelaste vastu kindlustada ja sealseid piirilähedasi maid ustavais kätes hoida, vaid samuti ka ordu vastu, seda kinnitab tema vahekordade kujunemine orduga. (Vrdl.Eesti Rahva Ajalugu, lk.402 jj.). Küllap ordugi piiri vastu oli tähtis maid ustavaid kätes hoida, et vältida vasallide poolt seesuguseid ebameeldivaid üllatusi, nagu näiteks peapiiskopkonna alal esines Ükskülа (= Ikskile) linnuse panditamisega ordule rüütel Hermann ÜXkülli(=Ikskule) poolt 1388.a. (Vrdl.Brieflade I nr.70). Vahetumalt vastu ordu piiri vasallidele lääne andes oleks raske olnud piiri "puhtust" hoida. Näiteks võiks osutada Kavildale. Selle Tiesenhausen'ite lääni piirid tungisid põhjas üle Emajõe ordu alale: nimelt kuulus Kavilda juurde XV sajandi teisel poolel läänistatud "G e s i n d e P a l l e n p e (= hiljem P a l u p õ h j a küla Põltsamaa alal. Vrdl.Brieflade I, nr.475). AmR 1630 mainitakse Kavilda valdusena peale P a l l o P e h küla veel "Ein Gesindstelle an den T a l c k h o f s c h e Beche K a r a A s z m a genannt ein fischer Landt" (vt.

põhjendatud, et Tartu piiskopi Sangaste nimeline valduste kompleks küündis Koiva jõest Rõnguni, kusjuures Atra mõis olnuks üheks selle suure ala kõrvalmõisaks. Alles hilisemail sajandeil(juba XIV, eriti aga XV ja XVI) tekkis nii siin kui teistel aladel äralõigetena rohkesti iseseisvaid lääne ja mõisu. Et see nii võis olla, sellele viitab veel üks tõendis: Üxkülli (Ixkull) sugukonna käes oleval Antsla alal (Urvaste khk) mainitakse ühes 1449.a.pandikirjas v a k u se i d. [1] See asjaolu on meie arvates ilmseks tunnuseks, et mainitud ala läänistati piiskoplikust maadevaldusest eraldi kätesse võrdlemisi hilja, kui seal juba oli kujunenud maahärra enda haldamisel ja majandamisel seisvaile aladele eriomane halduslik-maksunduslik organisatsioon - vakused. Neid me ei tunne vanemais Tartu piiskopkonna läänides, näiteks Kavildas, Kongutas, Rannus jne.,

---

AmR 1630, fol 455). Seesuguste läänistuste areng piiridel ja massiliseks kujunemine oleks suurendanud ordu mõju piiskopkonna asjades kaasa rääkimiseks ning sisaldanud sedakaudu tõsist penetratsiooni hädaohtu. Seda arvestades on tõenäone, et vasallidele läänistati piiriäärsed alasid alles hilja, XV sajandi lõpu- ja XVI algupoolel, välja arvatud üksikud erandid, näit. juba mainitud Palupõhja.

1) Vt. Brieflade I, nr. 192.

kus järjekindlalt mainitakse ainult külasid. Kui see nii oli, siis see aina kinnitab meie oletust hoburaua kujulisest piiskoplikust maadevaldusest, mis kulges peamiselt kaudu piiriäärseid alasid.

Eelnenud eritluse põhjal võiksime väita, et Puhja-Rannu-Rõngu kihelkondade alad moodustasid koos põhja pool Väike-Emajõge asuva Sangaste kihelkonna osaga ühise muinaseesti "kylegunde." Selle tulemuse taustal me saame ka perspektiivikama käsituse Rannu-Puhja ühiskihelkonna ning pea- ja abikiriku probleemile. 1630.a.adrarevisjonis umbmääraselt väljendatud "in gahr alten Zeiten" dateeruks järelikult aega enne XIV sa jandi keskpaika. Umbes selleks ajaks oli kujunenud või oli kujunemas mainitud osiskihelkondade koondumine o m a kirikute ümber ja vastavalt sellele eristumine iseseisvaiks kiriklikeks kihelkondadeks. Ilmselt paistab ses protsessis olevat ülekaalus kohanemine varemaile oludele, s.o.endistele asustuskeskustele ja paganlikele pühapaikadele, misjuures kirikute ja kristlikkude kultuskohtade võrgu t e a d l i k maaline alarühmitamine etendas sama hästi kui kõrvalist

osa.[1] Ajaliselt võiksid Rõngu ja Sangaste olla varem iseseisvunud kui Rannu ja Puhja: eks mööna seda nende pärimuse kohane ühtekuuluvusegi rõhutamine mis aga objektiivsete tunnuste järgi vaevalt sai olla tihedam

---

1) Alles hiljem, rohkemate kogemuste põhjal, peamiselt aga muutunud tegeliku elu tingimustele vastavalt (nagu seda näiteks oli orjuse suurenemise tõttu teoliste kauane mõisatöös kinnipidamine laupäeviti) tuli ette võtta alade ümberpaigutamisi ja ümmardamisi. Seesugused sammud astuti aga enamasti hilisemal ajal, osalt rootsiaja lõpupoolel, osalt alles XIX sajandil. Kuid ka siis polnud kõik seda laadi üritused juhitud õigest kristlikust meelsusest ja talurahva huvidest lähtudes, vaid mõnigi kord mõisa bilansi parandamise vajadusist, nagu seda näitab Valguta ala lahutamine Rõngu kirikust pärast 1638.a., teadmata mis korraldusel, taasühendamineXVII sajandi lõpul kirikliku ülemuse käsul ja taaslahutamine 1716.a.tolleaegse Rannu riigimõisa rentniku polkovnik v.Campenhausen'i poolt "propria auctoritate," nagu üteldakse vastavas märkuses. Vt. RaKA, Dumpfi kollektanea sub "cf.Ringensches Kirchenbuch a.1710 sqq."

ehk tugevam kui nende kummagi suhe Rõnguga. Ajaline suktsessioon Puhja-Rannu suhtes oleks ka arusaadav: Rõngu kirik asus Atramõisa maal, seega piiskopinenda alal nagu seda ilmselt oli Sangastegi kirik.[1] Nii kuulus nende kirikute patronaat ürgselt piiskopile, mis tagas eo ipso nende kirikute varasema asutamise ja kihelkondade konstitueerimise. Juba piiskop Hermann I kohta teame, et ta " Sacerdotes quoque ... . secum vocavit in Uganniam , et eis Ecclesias in beneficio donavit, et eos annona et agris sufficienter dotavit."[2] Loomulikult võis ja maahärrana ka

---

1) MR 1627, lk.19; MR 1638, fol.45; Hagemeister, Materialien II, lk.73 ja 99.

2) Heinrici Chronicon Lyvoniae XXVIII,8. Vaevalt võiks seda märkust mõista nii, nagu oleks sellega "ülalt alla"teostatud mingi kindla kava järgi kogu maa jaotamine territoriaalselt kindla-piirilistesse kiriklikesse ühikuisse, kihelkondadesse.(Vrdl.Eesti Ajalugu I, lk.361.).Selle vastu räägivad eelpool vaadeldud kaalutlused ja vaevalt piisas preestreidki seesuguse suurejoonelise organisatsiooni teostamiseks ühel hoobil. Arvesse tuleks võtta veel vabadusvõitluse ajal tugevasti laastatud ning kutnatud maad, esijoones hõredat rahvastikku, mis poleks suutnud ülal pidada nii tihedat kirikute võrku. Küllap pidi kiriklikugi organisatsiooni kujundamisel lepitama mingi ajutist laadi korraldusega umbes sääraselt, nagu oli esialgne "kylegundede" läänistamine halduslikultotstarbel . Et see esialgne kiriklik jaotus oli teatava määrani abstraktne , nii ütelda "vertikaalne,"hõlmates ja tähendades teatavaid usklikkude kogusid - kogudusi, seda osutab nähtavasti ka kronisti väljend "Ecclesias in beneficio donavit," kuna hiljem kujunes

suutis piiskop oma aladel kirikute eest hoolitseda heaperemehelikumalt kui tema vasallid. Selleks oli ta kohustatudki[1], juba eeskujugi pärast.

---

järjekindlalt kihelkonna kui t e r r i t o r i a a l-s e, seega "horisontaalse" kirikliku ühiku mõisteks parochia ehk ecclesia parochialis. Territoriaalset ebamäärasust möönavad vististi ka väljendid "annona et agris sufficienter dotavit" ja "creditus et agros sufficienter asscribens", kus rohk näib asetuvat a n n o n a'l ja r e d i t u s'el. Muide, ka Läti Henrik ise teeb vahet e c c l e s i a ja p a r o c h-ia vahel: viimaseid mainib ta eranditult ainult liivlaste ja lätlaste alal, mis olid juba pikemat aega vallutajate käes. Vrdl.Heinrici Chronicon Lyvoniae VI, 3; X, 14; XI, 2; XV, 1; XXI, 7.

1) Kindlamat või ebakindlamat laadi teatmete ja pärimuste andmeil, nagu need esinevad koguteos "Eesti Maadeteaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus" köidetes, selgub et piiskopi enda valduses olevais kohtades pärinevad kabelid ja kirikud mõnevõrra vanemailt ajult kui mujal. Niin esineb Võnnu kirik 1236.a.(?), Põlva kirik XIII sajandil, Vastseliina kabel 1274, Karula kirik 1392. Vrdl. "Tartumaa", lk.497, "Võrumaa", lk.236 ja 416; "Valgamaa" lk.388. Vrdl.ka Gernet, Verfassungsgeschichte, lk.72 ja 73.

Selgitanud Rannu kihelkonna kuuluvuse muistsel iseseisvuse ja sakslaste vallutamise ajal teatavasse suuremasse territoriaalsesse seoskonda ja alles sedakaudu Puhjaga teatavasse ühtekuuluvusse, jääks meil veel fikseerida selle muistse territoriaalse ühiku idapiir.

Nagu enne märkisime, moodustas siin idas põhjapoolse piirijoone Elva-Ulila jõgi ja lõunapoolse Väike-Emajõgi. Kuna mõlemad mainitud jõed saavad alguse Otepää veelahkmelt, liginevad nad oma ülemjooksul Otepää külje alla, mistõttu nad ses osas ei saa moodustada mingit piiri, lõikamata ära Otepää kihelkonna alalt tunduvat osa ning jättes Otepää linnuse oma ala äärmisse idaserva. Kuid meid huvitaval piiril polnudki vaja kulgeda nende jõgede ülemjpoksude kaudu, kuna siin leidub alates Elva jõelt Hellenurme-Palupera valla piiril kuni Väike-Emajõeni umbes Restu mõisa paiku teatav looduslik tõke, mis moodustub lõuna poolt Elva jõkke voolavast Palu- ja Pekuojast, Peku, Äidu ja Arula järvedest ning ojadest ja nendega liituvast kitsamast metsade vöötmest.

Kuna põhjaosas piir kulges kuni Keeri järveni mööda Elva jõge ja sealt kuni Emajõeni mööda Ulila jõge, siis

liitusid mainitud seoskonda ka Ülila ja Aru alad, mis kuulusid hiljem Nõo kihelkonda (viimane veel tänapäevalgi).[1]

Kogu selle ala ulatus äsja fikseeritud piirides oli keskmiselt ca 65 km pikuti ja ca 25 km laiuti, ehk umbkaudu 1300-1600 km^2 pindalaga. Sellest moodustas Rannu kihelkond (tänapäeval 263 km^2) umbes $\frac{1}{5}$ osa. Võrdluseks olgu mainitud, et selle "kylegunde" pind oli praegusest Rõuge kihelkonna pindalast (860 km^2) ligemale 1/2 võrra ja praegusest Saarde kihelkonnast umbes paarisaja km^2 võrra suurem. Kuna maaderevisjonide andmeil oli Rannu kihelkonnas ca 250, Puhjas ca 180 ja Rõngus ca 150 adramaad ja kuna Sangaste kihelkonna siia seoskonda kuuluv ca 2/3 osa hõlmas vähemalt paarsada adramaad, siis võis selle "kylegunde" adramaade arv olla - võimalik asustuse juurdekasv maha arvatud - mutatis mutandis ca 400-500 adramaad (XVI sajandi mõõtmete järgi ca 800 adramaad). Seega ta esindas suuruselt tavalist keskmist muinaseesti kihelkonda.[2] Selle juures oli ta

---

1) Vrdl.AmR 1630, fol.447 jj.

2) Vrdl.Eesti Ajalugu I, lk.205.

edelapoolne osa - Laatre, Uniküla ja Soontaguse ala - varemalt metsa all.

Tähelepanu väärt on, et sel alal leidub peale Sangaste veel 6 kindlat muinaslinna ja üks ebakindel (Puh- ja S i i d r i). Need koonduvad siin kaheks eraldi seisvaks "strateegiliseks jooneks." Esimene neist läbistab Võrtsjärve lõunasopist loode-kagu suunas põigiti kulgedes selle ala lõunaosa, teine samas suunas kirdeosa. Muidugi on küsitav, kas kõik need linnused olid korraga tarvitusel, näiteks ka veel muistse vabadus-
1)
võitluse ajal.

Kui nüüd Johannes von Dolen 1224.a.sai kirjeldatud "kylegunde" lääniks resp.enda haldamisele, siis huvitaksid meid küsimused, kuidas tema "kylegunde" ala killustus piiskopi ja teiste läänimeeste valdusteks ning sellega ühenduses j u b a varem asetatud, kuid seni vastamatud küsimused Rannu l ä ä n i maa-alalisest

---

1) Vrdl.Ajalooline Ajakiri 1933. lk.10 jj., eriti lk.13 (kaart!).

kujunemisest ning linnusehitamisest.

Esimese küsimuse suhtes võiks tähendada, et see killunemise nähe kui osa omaaja ühiskondlik-politilisele süsteemile vastavast ja selle koetisest sõltuvast protsessist edenes sedamööda, kuidas olukord pärast maavallutamist stabiliseerus ja missuguseid ülesandeid esitas piiskopiriigi kaitse ja valitsemise organiseerimine. Teatavasti kulus XIII sajand liivimaistel võimudel suurelt osalt võitlusteks, küll vallutusteks ja vallutuskatseteks, küll kaitseks. Neist võitlustest võttis ka Tartu piiskop oma kontingendega osa.[1] Vältav võitluse jalal olek esijoones ja selle kõrval mitmesugused halduslikud ning juhtimise ülesanded lõid vajaduse neid ülesandeid täitva meeskonna soetamiseks. Seks osutus paratamatult sobivaimaks läänimeeste instituut. Et viimaseid vajadus rohkemal arvul, siis avaldas see omakorda mõju siinse läänisüsteemi väljakujunemiseks kümnisläänidest n.n. allood - ehk kuurialäänideks, mis oma struktuurilt osutusid maahärrale mugavaimaks: vasallile määrati

---

1) Reimchronik, 2065 -2280; 3206-3244; 6607-6662; 7567-7676; 11089-11202. Vrdl. Arbusov, Grundriss, lk. 45 jj.

teatav ala, millelt ta sai elatist võimalusega seda nii s
sisse nõuda, kuidas talle oli sobivam kehtivate olude
ja tabade juures. Nii sidusid vasallid maaga, mihukese-
le esimesele sammule nad võisid peagi lisandada teise:
hakata rüütlist põllumeheks, mõisnikuks. 1) Millal üks kui
teine neist valdusvormidest Tartu piiskopkonnas läbi
lõi, seda pole võimalik andmete puudusel täpsemalt da-
teerida. Kaudseil andmeil ja kaalutlusil võiks aga
väita, et esimene vorm võis kujuneda juba XIII sajandi
keskpaiku, hiljemalt selle teisel poolel. Teise algmed
võisid tekkida XIV sajandi esimesel poolel ehk hilje-
malt keskpaiku.

Nii oli nende nelja "kylegunde" kiilustamine vähemaiks.
läänialadeks ette määratud olude arengu loogikas. Juba
oma suuruse tõttu ei võinud need esialgsed, kaheldama-
tult teatava eriotstarbe läänid jääda seesugustena pü-
sima. See oleks paratamatult kutsunud esile maapuuduse,
viimane aga maakaitse seisukohalt väga tähtsa eliitvä-
osa - rüütlite puuduse, ilma milleta oli võimatu vaimu-
likkude riigil toime tulla, eriti hiljem, kui maad val-
lutanud mõõgamisjonäride sugupõlv oli areenilt lahkunud.

Agrargeschichte

1) Vrdl. Schwabe, ~~dAg~~, lk.50 jj. Eesti Rahva Ajalugu, lk.364 jj.

Seda kinnitavad meile küllalt ilmekalt järgnevad riimikroonika iroonilised read:

Die pfaffen vurchten sere den tot,
Da was ie ir alder site
Vnd wonet in noch vil vaste mite.
Sie iehen, man sulle sich vaste vern;
Mit vlihen sie sich gerne nern. 1)

Ka poleks seesuguste suurläänide rohkus olnud kasuks piiskopi fiskusele. Ning lõpuks, kui igal seesuguse suurlääni valdajal oleks tekkinud oma rohkearvuline allvasallkond - ses suunas oleks olude areng kahelda-matult läinud - oleks see soodustanud siin väga ebasobivalt mõjuvaid riike riigis. Kui hiljem kõige kiuste tekkisid nii Tartu kui peapiiskopkonnas mõnede vasallisugukondade , näiteks Tiesenhausen'ite, Üxküll'ide ja Buxhövden'ite suured läänialad, siis teame ka ühtlasi mitmeid juhte, kus maahärrad sellisele maade koondamisele püüdsid energiliselt vastu seista. 2) Ühe seesuguse juhuga tutvume Rannu läänіga ühenduses edaspidi.

Vaadeldes mainitud nelja mehe läänide asukohti, nende looduslikke olusid ja pinnase omadusi, peame konsta-

---

1) Reimchronik, 6632-6636.

2) Brieflade I, nr.42, 85,87, 88. Eesti Rahva Ajalugu. lk.402; Bannherr, lk.10,29 ja 98.

teerima, et neist on peale Dolen'i ka Tiesenhausen osanud omale välja valida p a r i m a d alad, mille hulka on ainult erandina poetunud mõned keskpärasemad valdused. Parimate esirinda tuleks paigutada Võrtsjärve ida- ja kagupoolsesse ümbruskonda koondunud lääne. Sest järgneb, et nende valik kahtlemata on toimunud ajal, mil vaba valiku võimalus oli üsna avar ja et see valik on sündinud ilmsesti küllaldase teadlikkuse ning kohalikkude olude tundmisega.

Missugused olid siis need esidused ja ajendid, mis põhjustasid endiste suurte läänide killustumist eriti meid huvitaval Võrtsjärve lähedasel kitsamal ala?

Eelpool nägime, kui lihtsalt ja ekslikult lahendas selle küsimuse traditsiooniline vaade piiskop Hermann "kylegunde" läänistamise kohta. Nägime, et ainult Dolen'id säilitasid oma valduses olnud "kylegundest" ühe vähema osa, samuti Tiesenhausen'id omast (s.o.Otepääst), kuna nende põlisvalduse olulisem osa (Stammsitz, Stammgut) Kavilda ja Konguta (mida peetigi Tiesenhausen'ile langenud "kylegundeks" kogu selle ulatuses) paiknes Dolen'i "kylegunde" alale. Nagu see näitab, pidi sel alal olema mingi eriline külgetõmbe jõud.

Kui sellena on tahetud näha vasallide tahet asuda maa välispiiridest võimalikult eemale, kuna põlluhari-

jail olnuks tähtis olla enam-vähem kindlustatud vaen-
lase üllatuste eest[1], siis on selles küll omajagu tõtt, kuid küsimuse täit lahendust see seletus ei anna. On küsitav, kas vasallid üldse neid lääne esmakordselt saades olid juba huvitatud o m a maa, s.o.mõisapõldude harimisest. Ning teiseks oli ju ka maahärra ise huvitatud, kuigi varasemal ajal vahest veel mitte oma maa - s.o.lauamõisate põldude harimisest, siis ikkagi oma talunikkude põllunduslikust tegevusest ja selle hüvangust, kuna sellest olenes tema tulude laekumine. Nii ei saa pidada küllaldaseks väidet, nagu oleks see "vaikne nurgake," eemal piiskopkonna välispiiridest idüllikaks põllunduseks eriti ~~ainult oma~~ sobiva alana ainult oma seesuguse omaduse tõttu vasallide tähelepanu endale tõmmanud, kes liiategi piiskop Hermann I ja selle lähemate järglaste ajal olid enam rüütlid kui põllumehed. Kui see motiiv üldse kaasa mõjus, siis esialgu vististi küll ainult tuleviku perspektiivi mõttes. Ainumäärav aks see ei võinud olla.

Meie arvates juhivad õigele lahendusele maaderevisjonide andmed. Neist võime välja lugeda - muidugi kaudselt

---

1) Neumann, Bischofs -Vasallburgen, lk.50.

ja retrospektiivselt, - et teatavaks külgetõmbejõuks olid siin kaheldamatult :

1) Võrtsjärv ja Emajõgi;

2) vähemad ojad;

3) sigusad põllud (küladel);

4) heinamaade rohkus (luhad).

Peale nende võis ehk ka ühe arvatava tegurina kaasa mõjuda siinse ala mõnevõrra kiirem toibumine vabadusvõitluse aegsest laastamisest, võib olla ehk koguni viimasest suhteliselt kergem läbipääsemine. Polnud ju mõtet vasallidele läänistada senise laiemalt alalt saadava kümnise asemele tühje, tööjõuta maatükke.

Võrtsjärv ja Emajõgi olid tähtsad kalastuse ja veelindude küttimise võimaluse poolest. Seesugused võimalused vasallide poolt olid hinnatavad nii otseselt oma meelelahutuse kui nendelt laekuvate maksude (hinnuse või kümnise) suhtes. Et Võrtsjärvele ligipääsu hinnati, seda näitavad eelpool selgitatud läänivalduste piirid, kus Kavildal oli lapivaldusena Valguta alal asuva Lapetukma küla kaudu Võrtsjärve rand kättesaadav, peale selle võib olla ehk ka Emajõe suudme juures.[1] Ka Kongutal ja sellest eraldunud Teedlal pidi olema kuskil

---

1) TSkI 1582, lk.54; AmR 1630, fol.447-448.

Rannu lähikonnas Võrtsjärvele juurdepääs ("Haben Jhre Fischerei Jm Fertsher gehabt bei Randen")[1]. Arvatavasti võis see olla kuskil Valguta alal, Lapetukmast põhja pool Kipastu ning Hirvu küladest lõuna pool.[2]

---

1) AmR 1630,

2) Meil senini kasustada olnud andmete varal pole võimalik leida lõplikku lahendust, kas see Konguta Lääni Võrtsjärvele juurdepääs oli ainult mingi servituut või mingi tavale tuginev (igi-?) vana õigus (Vrdl.Eesti Ajalugu I, lk.164) või ulatusid Konguta lääni piirid Metsküla[st]veelgi kaugemale Valguta alale, võib olla kuni Võrtsjärveni välja? Mõningate ürikute järgi Võiks viimane olla teatava määrani tõenäone. Sel juhul oleks Rannuga läinud piir tookordset ja küllap praegustki Metsküla läbivat teed mööda, mis ühendab Rannut sedakaudu Kongutaga ("dem hellen wege entlang na Maiwll/= Majala küla/ went up den wech, de da kompt von S o v e/= Soova küla/geheten P e r r e w e /=Pera - resp. Päratee (?), s.o. tee mis ühendab Puhjat Kongutaga/, den wech entlang went an die Metzkulsche schedinge, vort an de schedinge M u s t e r a l t e /alias M u s t e r a v e s = Mus t j ä r v e a a s(?) missugune järv asub Rannu-Valguta piiril, Vehendi ja Kipastu küla lähikonnas/." Siit edasi muutub piiri kirjeldus ebamäärasemaks. Mainitakse kolme "schedinge!t"/ Nausche(n) /=Naus (Teedla? Naws-Naevasto?), Zemmensche /?/ ja Havesche /= Hanesche (Haani?)/. Märkimisväärt oleks, et selle lõunapoolse Konguta lääni osa ("part") resp.Teedla mõisa alaga, mille piir oleks alganud Majala külast kulgedes Konguta lossi kaudu lääne poole läbi Metsküla Mustjärvest Võrtsjärveni, sealt Haani kaudu Lapetukma piiri mööda Teedlani jne.liideti N o i e s t e n d r a s (= Nõvaste ranna aas?) ja I g g a r a s (alias Igganas? = korrumpeerunud (P)ygan(t) resp. (P)igan(t) as? = Piigandi aas??) heinamaad.(Vrdl.LGU I, nr.628). Nimede ebakindlus, olgu täieliku erinevuse tõttu meie poolt samastada püütavaist nimedest või viimaste tolleaegsete vastete tugeva korrumpeerumise tõttu, mis nähtedi on ürikuiss/ üsna tavalised, sunnivad meid Valguta ala liitumist

Kuid Võrtsjärv ja Emajõgi võisid peale kalastuse veel teisitigi läänide valiku puhul kaasa mõjuda. Emajõgi ja Võrtsjärv etendavad muistse ja ilmselt veel teatava aja jooksul keskajalgi koos Tännasilma-Viljandi ja sealt edasi Pärnu-Vändra jõgesid kaudu ühe muistse liiklemise soone, mis ühendas Tartut-Viljandit-Pärnut kui tähtsamaid kaubakohti. 1)

Kongutaga kirjeldatud ulatusesvõtma teatava ettevaatusega. Hoopis võimatu see ometi ei tarvitsenud olla.-
Samuti jääb ebamääraseks ja küsitavaks kas kuhugi Valguta alale ei paigutunud R e n n e m o y s e küla resp. H o f zu R e n n e, nimetatud ka manschop Odert R e n n en. Viimasele kuulus 1418.a.Tiesenhausen'ite allvasallina ka osa Lapetukma küla. Mainitud Renne valduses olev mõis ei võinud olla suur (kõige rohkem paariadramaaline), nagu näitab 1382.a.pärinev T i e s e n h a u s en'ite päruse jagamise ürik, milles Hof zu Renne hinnati 200 riiamargale. Olles Lapetukmaga ühenduses, kuulus ta Kavilda juurde, kuid nähtavasti ainult osaliselt. On võimalik, et teine osa oli Konguta järgle. Kas ei tule selles R e n n e m o y s a s näha mingit Haani või Liewa-Lewa-Leua mõisa eelkäijat? Hagemeister tunneb küll Renne(n) nime, mainides Anna Tiesenhausen'i von R e n n e n(=Rannen?), kes oli naitunud Kooraste Johann v.Buxhövden'iga, kuid ta ei näita, kus see Renne asus. Vt.LGU I, nr.202; Brieflade I, nr.65 ja 127; Hagemeister, Materialien II, lk.90.

1) Vrdl.Eesti Rahva Ajalugu, lk.504 jj. (kaubateede kaart).

del üle järve Tartuga olema elavam liiklemine, et vältida kaugeid ringisõitmisi suurteid kaudu. Veel XIX sajandil, enne Viljandi ühendamist raudteega oli üle Võrtsjärve talviti väga vilgas liiklemine, nagu tunnistab suuline pärimus ja rohked protokollid Rannu ja Tamme kogukonnakohtute protokolliraamatuis, kus lahendatakse teedel juhtunud sõnelemisi, vargusi ja kaklusi rannaäärseis (Lipinge, Uuesoo jne.) kõrtsides mulkide ning kohalikkude elanikkude vahel.

Liiklemine järvel ja jõgedel võis loomulikult vaslegi huvitada: sedakaudu oli hõlbus transport ja kaubanduslikud sidemed. Näiliselt kaunis kõrvalisel kohal oli nii terve maa lahti! Kus oli enam liikumist, seal oli loomulikult ka enam tulu, nagu näitavad tänapäevagi olud.

Selle muistse jõgede ning Võrtsjärve "laevanduse" ja kaubaliiklemise kohta on Võrtsjärve ümbruskonnas veel XVIII sajandil liikunud teatav kohalikku laadi muistendlik pärimus, mis on seotud Võrtsjärve idakaldal Rõngu kihelkonnas asuva V o o r e m ä e nimelise muinaslinna ja seal läheduses asuva A n d r e s j ä r v e g a. Vooremäel elanud muiste väga rikas kaupmees Vooru Andres ("Andreas Wohro"), kes koondanud enda

kätte enne Tartu ja Pärnu linnade asutamist üle maa laialdase kaubanduse ("das gantze Land mit seiner Handelschaft an sich gezogen"). Tal olnud omad lodjad, mis liikunud Emajõge mööda Pihkvani ja Narvani, samuti ka teispool Viljandit kuni Pärnuni. Kui aga asutatud Tartu linn ja sealne kodanikkond hakanud kaubandusega tegelema, siis tekkinud Vooru Andresega pinev võistlus ja tartlastel lõpuks soov teda vägivaldselt kõrvaldada. Vooru Andres aga kindlustanud ennast hästi oma mäel. Tartlastel oma võega tulnud kaua piirata. Nähes lõpuks, et tugevale vastasele kauem ei suuda vastu panna, lahkunud Andres ühel ööl omast kindlusest. Vaenlased seda märgates jälitanud teda. Andresjärve juures Pühaste küla ja Purtsi veski ~~juures~~ vahel jõudnud vaenlased talle järele. Viimses hädas saanud Andres paaril palgijupil põgeneda järvele, mille vaenlased piiranud sisse ja valvanud seni kui Andres surnud järvel nälga.[1]

---

1) See muistend on Rõngu vanimasse kirikuraamatusse sisse kantud Theophilius Eichler'i käega, kes oli Rõngu kiriku õpetajaks 1713-1739.a. Vardl.ERKA, RõKr I (1710-1742), lk.23. Trükis on avaldatud see muistend GBz Rigischen Anzeigen 1764, XXII Stück.

Kuigi see muistend võib temas mainitud kohtade, isiku ja ajaloolise koloriidi suhtes olla hilisema ajaloolulelennu vili või mingi muistse pärimuse moodsamaks moondumine, näitab kaubanduse ja laevatee Pärnu-Tartu vahel ning veel kaugematega kohtadega sissepõimumine, et teadvus sellest oli pärimuste edasikandjais üsna tugevasti juurdunud. Võib arvata, et see siin omal ajal etendas tõesti silmapaistvat osa.-

Vähemad ojad võisid kaasa mõjuda kas juba olemasolevate veskite või veskite asutamiseks kõlvuliste kohtadega. Maaderevisjonidest nähtub, et Rannuski oli XVI ja XVII sajandil märksa rohkem vesiveskeid kui tänapäeval: TSkI-s mainitakse neid 5 (peale nende veel üks Soontaguses), 1627.a.maaderevisjonis koguni 10, milliste hulgast oli 3 veskikohta mõisa juures. See asjaolu ja samuti, et TSkI-s mainitakse veskeid olevat ka Hirvu, Koopsi ja Noorma külades, kinnitab tõonase maastiku erinevust nüüdsest. Ühesski mainitud küladest pole nüüdsel ajal vesiveski olemasolu hästi kujteldav.[1] Jälgides näiteks Tiesen-

1) Ei tule unustada, et paljud toonased veskid olid sageli vesjõu suhtes väga vähenõudlikud "hooaja" veskid, mis jahvatasid ainult kevadise ja sügisese suurvee ajal. Vrdl.Transehe-Roseneck, ~~Gut~~ Gutsherr u.Bauer, lk.24.

hausen'ite läänivaldusi olgu Kavildas, Kongutas, Arulas, Kodijärves, Päidlas või Valgjärves, näeme, et need paigutuvad ikka aladele, kus on järvi ja ojasid ja viimastel vähemalt 1-2 veskit. See lubab järeldada, et varasemadki läänid (hiljem mõisad) on üsna reegli-päraselt püüdnud paigutuda seesugustele aladele.

Et siinsete külade sigusad põllud tõmbasid tähelepanu endale, see on täiesti arusaadav. Samuti heinamaade rohkus, millest vasallid olid kaheldamatult vägagi huvitatud: viljakümnise või hinnuse kõrval pidi heinte kümnis või hinnus etendama maksunduses tähtsamat osa: nõudis ju siinse pikaajatalve jooksul hobuste ülepidamine küllalt rohkesti moona.

Rannu linnuse asutamisajana on ajaloo allikais ja kirjanduses tänini tuntud aasta 1288. See dateering arvatakse pärinevat Jürgen Helms'ilt, mistõttu sellesse tuleks suhtuda teatava ettevaatusega. Muide, Rannu linnus on tekkinud umbes üheaegselt Konguta linnusega, kuigi Jürgen Helms teab viimase ehitamisajana

a.1260.[1] Mõnede autorite teades olnud Konguta linnuse ehitajaks Volter v.Tiesenhausen - nimi, mida Tiesenhausen'ite sugukonna ajalugu ega genealoogilised deduktsioonid üldse ei tunne. Viimastes omistatakse Konguta ehitaja au juba mainitud Engelbrecht v.Tiesenhausen'ile, kes ehitanud selle linnuse varsti pärast Tartu lõplikku vallutamist sakslaste poolt (a.1224).[2] Olgu tähendatud, et Rannu ja Rõngu alal liikuva suulise pärimuse järgi on nii Rannu kui Rõngu linnuse ehitamise ajal toimetatud Kongutast - kus olnud telliskivide valmistamise koht - kive käest kätte andes ehituspaika.[3]

Pole põhjust kahelda, et Rannu linnuse võisid ehitada Dolen'id.[4] Oli ju see sugukond üldse üks varasemaid era ehk perekonna kindlustuste püstitajaid.

---

1) Neumann, Bischofs-Vasallburgen, lk.41 ja 43.

2) Hagemeister, Materialien II lk.17; Bannerherr, lk.7 ja Anmerkungen V, 15.

3) Seda pärimust kuulis käesoleva kirjutaja Rõngu kohta juba lapsepõlves. Praegu teab seda veel Rannu kohta jutustada Hendrik Kohv, 79 a.vana, Rannu Kirikla asunduses, lisandades, et tööst osavõtjad rinnalastega naised tohtinud töö ajal poeglapsele anda 2korda, tütarlapsele ainult üks kord päevas rinda. Nähtavasti pn see teatavat üldisemat laadi pärimus, misnannab end stereotüüpiliselt kohaldada mistahes suguste lähestikku asuvate linnuste suhtes.

4) LGU I, nr.11.

Juba 1226.a.oli Johannes v.Dolen'il D o l e s, Riia lähedal loss või linnus (castrum de Dolen).[1] Rannu linnuse ehitamise ajana võiks arvesse tulla XIII sajandi lõpupool, äärmisel juhul sajandi keskpaik. Kas Konguta linnus valmis mõnesugusel kujul e n n e Rannu linnuse ehitamisele asumist (või ehk vastupidi?), seda muidugi ei saa kuidagi kindlaks teha. Jääb ka küsitavaks, kas Rannu linnuse ehitamise juures etendas mingit osa meile tuntud "kylegundega" läänistatud Johannes v. Dolen. Paistab üsna tõenäosena, et selle ülesande teostamine võis langeda tema järglastegi[2] õlgadele - vähemalt puhtajalisil kaalutlusil.

Huvitav on Rannu linnuse ehitamiseks valitud paik. See on üsna madalas kohas, A l a s o o ääres (mis on praegu heinamaana kasustatav). Looduslikult see koht on nüüdisaegses maastikus üsna tagasihoidlik: esimesel pilgul ta ei paku oma ümbrusega niigi kaunist vaatepilti kui samuti madalas kohas asuv Konguta endise linnuse ase, nüüdne Suure-Konguta 6.klassiline

---

1) Vrdl.Löwis of Menar, Burgenlexikon, lk.94.

2) Vrdl.Johansen, Estlandliste LCD, lk.848.

algkool, endine mõis. Nagu Konguta, nii asus Rannugi künkakesel, mis tõusis ümbrusest vaevu kõrgemale. Raske on ütelda, kas seesuguse koha valiku linnuse asutamiseks põhjustas a i n u l t maastikuline dispositsioon, mis siin soodest ja madalaist kohtadest ümbritsetuna võimaldas arvatavasti mõne lähedase oja paisutamise kaudu linnust osaliselt laiemaski ulatuses veega piirata. Viimane ei säästnud ometi ehitajaid linnuse ümber kraavi kaevamast. Samuti kui Konguta oli Rannugi linnus igast küljest kaitstudkaevatud kraavidega. Üldiselt näib nii asukoha valikus kui välises kindlustamisviisis (kraavid, arvatavad paisud jne.) nende kahe linnuse vahel valitsevat tugev sar-
nasus. [1]

---

1) Vrdl.Neumann, Bischofs-Vasallburgen. lk.41-44. 1627.a.maaderevisjonis mainitakse Konguta kirjelduses "1 Stauwung so gantz trenge," Rannu kirjelduses "3 Muhlteiche." Viimasedki pidid kindlasti olema paisutamise kaudu loodud. Nende asukohta on raske määrata (Vt. MR 1627, lk.333 ja 342 j.). Vastandina Kongutale ja Rannule on Kavilda ja Rõngu n.n.kõrgustik-linnuse(arx, Höhenburg) tüüpi. Ajaliselt näivad nad olevat enamvähem üheaegselt tekkinud (XIV sajandi algupoolel või keskel), ilmselt aga küll Kongutast ja Rannust hiljem. Vrdl.Neumann, op.cit., lk.44-49.

Missugustest asjaoludest võis olla tingitud Rannu linnuse seesuguse asukoha valik, samuti teistelgi siinseil linnustel, esijoones Kongutal? Nii viimase kui Rannu suhtes see küsimus on eriti õigustatud. Tutvudes Rannu ja Konguta alaga looduses või topograafiliste kaartide kaudu, tabab iga vaatleja end mõttelt, miks Rannu linnus ei ehitatud näiteks Võrtsjärve järsule kaldale kuskil Tamme mõisa või Puna talu[1] lähikonnas või Võrtsjärve saartel (Nooni, Võnnasaar), kus leidunuks üsna soodsaid eeldusi tugeva linnuse kujundamiseks. Kõnealemata maastiku kenamaist perspektiividest! Samuti olnuks Konguta linnuse ehitajail teataval määral võimalik valida sobivamaid kohti kui see täiesti madal, oma ümbrusega peagu samahästi kui ühel tasemel asuv koht. Siin-seal Soova oja kaldal, olgu Majala või Soova külade lähikonnas või mujal polnuks vististi mitte halvemaid eeldusi. Meil jääb ainult mõistatada, miks valiti just need ja mitte teised kohad.

Looduslikud predispositsioonid võisid valitud kohtades küll olla määravad, küllap aga mitte ainumääravad. Arvesse võis tulla ka ehitusmaterjali hõlpsam kättesaadavus ja juurdevee võimalus. See võimalus pidi

---

1) Vanima nimega Orrosu (=Orusuu). Vt. PLmMA 1002, Rannu vakuraamat 1758.

kindlasti omajagu mõjustama vähemalt eralinnuste asukoha valikut. Liiategi XIII sajandil, kus veel polnud teoorjus kuigi palju juurdunud.Võiks veel meenutada rahvastiku hõredust - seega töökäte vähesust. Tähtis oli, et materjal olnuks käepärast, transport lähike. Polnud ju seesuguste eraehitiste juurde võimalik kokku ajada sellisel arvul küüthobuseid ja jalgsi töölisi nagu maahärrade avalike ehitiste juurde. Pealegi ajal, kus maahärra ka ise ehitas (Vastseliinat, Kirumpääd jne.), keda seejuures pidid abistama vasallidki. Vähemalt põllukivid vundamentide jne.täiteks, samuti kruus ja liiv krohvi tarbeks pidid olema võimalikult ligidalt saadaval. Kaugemalt transporditava materjalina võisid tulla arvesse ainult lubi ja telliskivid. Kuid on väga küsitav, kas näiteks telliskivigi suuremate ehitiste juurde kaugemalt veeti ja kas mitte ei püütud selle poole, et savi telliskivide valmistamiseks olnuks kohal saadaval. Nii oleks ehituste eel ja tarbekorral nende vältelgi võidud kohal telliskive põletada nagu seda möönab suulinegi pärimus Konguta kohta. Toonaste teede ja transpordiolude juures võis see võimalus olla vägagi eelistatav. Pealegi tuli see kaheldamatult odavam. Eriti veenvalt näitavad seda Põhja-Eesti

olud: seal kus materjali oli läheduses külluses saadaval, kujunesid - eeldusel, et leidus ka ehituseks küllaldaselt kapitali - väga tugevad linnad ja kindlused (näiteks Tallinn).

Dr.P.Johansen on väitnud, et mõisad ja vasallide linnused tekkinud reeglipäraselt küladest eemale. Sama väidab, nähtavasti Johansen'i mõjul ka Eva Scheibe.[1] Sellest järelduks, et reeglipäraselt on linnused ja mõisad tekkinud esijoones kultiveerimata maadele. Teissugustele juhtumitele tuleks vaadata kui erandeile sellest üldreeglist. Ometi on meie agraarajaloo käsitluses paljuvaieldud küsimuseks, kas mõisade tekkimisel mõisnikud said oma maa ainult või vähemalt enamikus legaalsel teel. Legaliteedi pooldajad ei saa oma seisukohta eranditeta faktilise andmestikuga tõestada. Vastupidist väitjail on aga seni olnud esitada vähe ebalegaalseid juhtumeid tõestavaid konkreetseid näiteid.[2] Silmas pidades muistset saraskondlikku struktuuri on püüded legaalsust rõhutada seal, kus pole käepärast

---

1) Scheibe, SgÖsel-Moon, lk.66 jj.

2) Vrdl. Eesti Rahva Ajalugu, lk.466 jj.

vastavaid otseseid ürikulisi toendeid, suuresti liigsed ja viljatud. Kuigi vasallid said oma mõisade põllud uudismaa harimise või puustuses adramaade enda kätte koondamise teel, siis igal juhul on kindel, et sedagi laadi maad polnud r e s n u l l i u s, vaid kuulusid ürgselt teatavale saraskonnale resp.suursaraskonnale ja nende valdamisele asumine vasalli poolt muul kui ostu või lepingu teel polnud kaugeltki enam legaalne o c c u p a t i o p r i m a , vähemalt neil aladel, kus polnud suuremaid ja ebaselgete piiridega ürgmetsi.[1]

Mis puutub meid huvitava ala linnustesse ja nende juurde kuuluvaisse mõisa põldudesse, siis suuremal määral oma küladest eraldatud näib olnuvat Konguta. Seesugune asend on talle jäänud hiljemgi, kas aga oma lähemaid alasid mõisastamata, selle kohta meil pole kahjuks andmeid. Ürgselt ta näib nii ürikuliste kui vanemate kaartide ja lõpuks ka päiklikkude vaatluste järgi otsustades olnuvat rajatud metsakale alale. Mis puutub teistesse l i n n u s t e s s e, siis needki asuvad keskmiselt 2-3 km kaugusel oma ala lähemaist

---

1) Vrdl. Schwabe, Agrargeschichte, lk.54.

küladest. Kuid reduktsiooniaegne (1684 a.) kaart näitab, et nii Kavilda, Rannu kui Rõngu m õ i s a d e põllud on nihkunud peagu vahetumalt oma lähemate külade naabrusse: nii Kavildal Puhja, Rõngul Koruste ("Wentsare" küla oli seal alles hiljuti mõisastatud!) ja Rannul eeskätt Koopsi (kuid ka ühe osa toonase Hirvu, umbes praeguse Paju) külapõldude suhtes.[1] Rannu kohta võib edasi märkida, et siinne linnus ja selle juurde tekkinud mõis paiknes meie poolt varem fikseeritud keskmise suursaraskonna alale. Kuna siin olid lähimas läheduses vähema adramaade arvuga külad,[2] siis

---

1) Vt.ERKA, LJkA 15, FDTCaDL II (1684)

2) Nimelt Vehendi ja Utokolga - mis Rannu linnuse rajamise ajal vististi ei olelenud veel algastmeski, Koopsi ja Pagavere. Suurema lähikonnas asuva küla, Hirvu ja sellega võib olla teatavas seoses olnud Kipastu läänivalduslik kuuluvus pole selge. Arvatavasti need liitusid Rannu lääniga, ka selgi juhul, kui konguta lään tungis Valguta alal Võrtsjärveni välja. Igatahes neid ei nimetata kunagi Konguta järgi kuulunud külade hulgas. Hirvu ja Kipastu Rannu alla kuuluvust võiks ehk mõönda ka asjaolu, et 1684.a.kaardi andmeil tungisid nende külakondade hajaosad, nimelt Kipastul Utokolk ja Hirvul nüüdsele Paju alale paiknevad hajatalud otse Rannu mõisa külje alla. Pole võimatu, et neisse hajataludesse levis asustus mainitud küladest, kuid nende külakondliku kuuluvuse määramiseks pidi vististi olema ikkagi mingi põlisem traditsioon. Nende asendi tõttu oleks ju võinud neid arvata, näiteks mõnede teiste lähedal asuvate külade juurde. Vanad traditsioonid ja piirid ei võinud neis küladesse segastel aegadel täiesti unarusse jääda, kuna 1638.a.maaderevisjonis andmeil

võis ta asuda nende külade ühiskasustuses seisnud kõrvalmaadele, milleks olid ale-, karja- ja heinamaad. Kuna hiljem mõisaväljade kujunemisel põldude massiiv levis peamiselt Koopsi küla suunas, siis on võimalik

---

oli Hirvu külas 3 pärustalunikku ja peale nende veel üks Kipastus. Valguta ala varajasem läänivalduslik kuuluvus ja asustuslikud olud annavad meile veelgi põhjust peamurdmiseks. Kuigi Kipastu ja Hirvu külad asuvad külg-külje kõrval, siiski võiks olla võimalik, et nad ei moodustanud ühist küla, vaid Hirvu nagu hiljemgi koos Metskülaga ühise küla, mille nimeks oli varemalt metsaka asendi tõttu Metsküla. Sel juhul ta oleks kuulunud kaheldamatult Konguta juurde. Konguta piir oleks läinud siis ida ja lõuna poolt Kipastut ja lõuna poolt Vehendit. Asjaolu, et Kipastu küla alles siis esile kerkib, kui Liewa-Lewa-Leua nimi kaob, võiks ehk seletada nende asulate samastumisega. Endine mõisa nimi jäi kõrvale või unarusse ja selle asemele tekkinud küla nimeks sai Kipastu. Nägime ju Rannugi alal, et küla nimi võib vahest muutuda. Mis puutub Liewa-Lewa-Leua nime päritolusse, siis võiks see teatava ortograafilise põikena tuleneda Johann L o u w e nimest, kelle pärast Otto v.Dolen'i surma (1470.a.) Tartu piiskop oli läänistanud Rannu lääni koos Johann C a m b i ja Nicolaus V y f f h u s e n'iga (LGU I, nr.471). Muide Louwe resp.Lowe nime kohtame ka Tiesenhausen'ite allvasallide hulgas juba varemaltki (vt. LGU I, nr.336). Võimalik, et Haanigi nimi pärineb Johann Cambi'lt. Kuid see kõik on väga problemaatiline. Teatavaid raskusi on ka Valguta ja Piigandi ala Rannuga liitumise seletamisel. Sündis see mingi erilise kokkuleppe või pärusvahekordade korraldamise teel? Seda me ei tea, kuid võimatu see pole. Teame ainult et XV sajandi lõpul (1494.a.) oli Konguta Tiesenhausenitel Reinhold v.Tiesenhausen'iga (Rannust) "hewslage und lande ... in kive," mida kohustuti ühiselt kaitsma (LGU I, nr.336). Teame ka, et pärusvahekordade korraldamisel Bertram v.Tiesenhausen'i poegade vahel 1494.a.oli üks mõis neil allläänina vendade Hinrich ja Hans v.Camby käes, samuti Nouvenborch ja Nouvenstarende õndsa Lou(w)e valduses olnud. Nähtavasti jäid piiskop Andreas Peper'i läänimehed Tiesenhausen'i allvasallideks. Võib olla läänistaski piiskop Andreas

et eriti tolle küla saras kannatas kõige enam uue asustusühiku ekspansiooni all. Mis laadi see "rahuline läbimurre" siin tegelikult oli ja kas piirdus see ainult kõrvalmaade haaramisega või riivas mõningal määral ka põlispõlde, selle kohta pole mingisuguseid otseseid andmeid. Olgu märgitud, et Rannu 1758.a.vakuraamatus oli Koopsi külaga liidetud ka Utokolga pered ühiseks Koopsi nimeliseks külaks, kuigi neid lahutas mõisa saras. On tõenäone, et need alad olid peale mõisamaade vahele kiilundumistki veel heinamaade kaudu kontaktis , võib olla isegi kuni taludeostu ajastuni. Nagu 1809.a.maamõõdu deskriptsioonist nähtub, oli Pagavere külalgi Utokolga alal Nigula ja Uto talude läheduses asuvas Rasvasoo niidus heinamaa tükke.[1]

Me võime järeldada, et Rannu linnus rajati kohta, kus ümberkaudu oli mõnevõrra kultiveerimata maid ja jäätmaid,[2] s.o.juba kord kultuuri all olnud alemaid.

---

lõunapoolse osa Rannust naabruses asuvaile Tiesenhausen'ite allvasallidele(?). Vrdl.LGU I, nr.623.

1) ERKA, PLmMA 1002. Acta Randen 1809, fol.

2) Reduktsiooniaegse kaardi tekstis tähendatakse jäätmaid terminitega "uthbrukade landh"; "uthbrukade buskelaudh" ja "uthrymme." Vt.ERKA, LJkA 15, FDTCaDL I-IV (1684).

Mil määral valik langes just selle koha n i i s u g u s t e omaduste pärast siia, jääb teadmatuks. Linnuse juurde mõisamajapidamise tekkimisega tungis mõisa saras nähtavasti üsna tugevasti Koopsi küla sarasesse. Missugustel õiguslikkudel tingimustel see toimus, seda me ei tea. Samuti pole võimalik lähemalt dateerida, millal see uuelaadiline valdusvorm kujunes.

Kaht viimast Dolen'it, Johannest (1416-39) ja Ottot (1448-1470) ei nimetata enam rüütliks (Ritter).[1] Ka polnud Tiesenhausen'ite Rannu liini põhjendaja vististi mitte rüütel, vaid lihtsalt mõisnik (Herr). Tema kahest pojast nimetatakse ainult teist, Helmoth'i rüütliks, kes oli nähtavasti viimaseks rüütliks Rannus. Ühtki tema ega ta venna, Bartolomäuse järglast ei tunta enam rüütlina.[2] Seega oleks Rannu mõis kindlasti juba XV sajandi alguosas, väga võimalik aga, et juba XIV sajandil.

Veel üht olulist asjaolu ei tohiks me siinsete linnuste rajamise juures jätta tähelepanemata. See oleks nende asukoha valik toonaste liiklemisolude, eriti

---

1) Vrdl. Johansen, Estlandliste LCD, lk. 848 j.

2) Bannerherr, lk. 99, Anmerkungen XI, 65.

teedevõrgu suhtes.Eelnevas me osalt riivasime seda küsimust, tähendades, et linnuste asukoha valikul võis oluliselt kaasa rääkida materjalide hõlpsama juurdeveo võimalus. Eelistatud pidi ses mõttes olema paremate ja kuivemate teede lähedus. Sel puhul on aga küsimuseks, kas linnuseid kaudu kulgevad teed olelesid juba enne linnuseid või tekkisid need alles koos linnustega?

Rõngu-Pikasilla suurele liiklemisteele asus lähimal (ca 1 km) ehitamise ajalt hilisemaid siinseid linnuseid - Rõngu. Konguta oli Tartu-Rõngu suurteest ca 7 km eemal, Kavilda ca 18 km ja Rannu ca 15 km. Need kaugused suhted ei ütle meile midagi olulisemat, välja arvatud ainult see, et enamik linnuseid asus suurest liiklemisteest tublisti eemal. Vaadeldes nende linnuste asukohti hilisema teedevõrgu, eriti teise järgu teede(endised kiriku, praegused II klassi maanteed) suhtes, näeme, et nad asuvad eranditult viimaste ääres. Need pidid aga olema juba muinasajal kujunenud. Oli ju ometi sellalgi tarvis külasid ühendada lähema muinaslinnaga, seda teiste muinaslinnadega ja suuremate keskustega, nagu siinse ala suhtes tulid arvesse Tartu, Otepää ja Sangaste. Muidugi need olid

tavalised külateed, ainult enam käidavamad.

Rannu linnus asus kihelkonda põhja-lõuna suunas pikuti läbistava tee (nüüd II kl.maantee) ääres, kui see tee kulges juba muiste siit kaudu. Kui aga kuskilt Ütokolga-Kipastu või Vehendi-Kipastu kaudu (nüüd tavalised külateed), siis küll ainult selle tee läheduses.[1] See tee viis Hirvu küla kohal harunedes Konguta ja Valguta kaudu suurteele. Kumb neist harudest oli tähtsam kohalikkude elanikkude sõisukohalt, on raske ütelda. Konguta kaudu minev haru viis lühemaid suundi Tartusse ja Otepääle. Valgutat läbistav aga Rõngu kaudu Sangastesse ning Pikasillale. Kiriklikke olusid käsitades nägime eelnevas, et see tee kujunes hiljem ka kirikuteeks.

Ei ole võimatu, et Rannu ja teisedki vasallid oma linnustega eelistasid nende sekundaarsete liiklemisteede äärde asuda peale hõlpsama ühenduse võimaluse välja poole ja uute teede rajamisest hoidumise ka teatava kontrolli mõttes kohaliku liiklemise üle.

- - - - - - - - -

1) Viimase võimalustega tuleks oma jagu arvestada: sedakaudu võidi vältida teeoludele raskusi tekitavat Alasood. Kuid samahästi oleks viimases kohas mõeldav pakktee, mida siin kohtamegi reduktsiooniaegsel (1684.a.) kaardil.

Kuigi see polnud absoluutselt teostatav igasuguse liikumise suhtes - jalgsi ja ratsa jäi küllalt võimalusi kontrolli vältimiseks,- oli see täiesti läbiviidav veoriistade suhtes. Linnuste juures ja läheduses asus sageli parvi, mis ühendasid teede otsi üle jõgede ja paisjärvede. Säärane võimalus võis olla Rannulgi tema lähima ümbruse maastikulist ilmet arvestades. Parvest ülekäimine oli aga mõisa kasuks maksustatud või mõisa poolt välja renditud, vähemalt hilisemal ajal, nagu näitavad maaderevisjonide andmed, muuseas Kavilda ja Rõngu kohta.[1] Selliste parvede kaudu võimalduski liiklemise kontrollimine.

Teatavat mõju siinsete linnuste asukoha valikule võis avaldada ka ühenduse soodsuse küsimus kauguse mõttes neist tähtsamaist lähemaist keskusist, mis kujunesid pärast maa vallutamist saakslaste poolt, nimelt Tartust ja varajasema aja suhtes eriti Otepäält, mis ju teatavasti sai siinsete vasallide esialgseks asu-

---

1) Viimasel Pikasilla parve suhtes, mille sissetulekud ülesõidust jagunesid Helme ja Rõngu vahel. Kavilda parv oli kas Kavilda (Soova) ojal või Ulila jõel (või mõlemil?) Pikasilla Rõngu poolne parvevaht maksis Rõngu mõisale 1 rubla. Kavilda talumehed pidid maksma igalt koormalt 3 rundstükki. Vt.MR 1627, lk.326 ja 346

kohaks. Need kauguse suhted olid:

	Otepäält:	Tartust:
Kongutal	ca 25 km	ca 32 km
Rannul	" 35 "	" 40 "
Rõngul	" 20 "	" 40 "
Kavildal	" 40 "	" 25 "

Seega asusid need linnused keskmiselt 2,5-6 ratsaniku tunnitee kaugusel mainitud keskusist. Vaadeldes meie keskaegsete kindlustatud kohtade kaugusi üksteise suhtes, leiame, et selline või sellele rohkem või vähem lähedane kaugus on nende vahel tavalisemaid keskmisi kaugusi nii Tartu piiskopkonnas kui ordu aladelgi.[1] Kui on arvatud, et kaugus neist keskusist võis mõjustada isegi nende linnuste tekkimise käiku, nii et keskustele lähemad linnused võisid tekkida vare mini kui kaugemad, siis võiks selles küll olla omajagu tõtt. Varasema keskuse mõttes tuleks aga arvesse Otepää, mitte Tartu.[2]

Ilmselt võisid kõik siinsed linnused tekkida

---

1) Vrdl. Jensen, Atlas, lk. 10-11.

2) Vt. Neumann, Bischofs-Vasallburgen, lk. 41.

p ä r a s t vastavate läänivalduste kujunemist. Kindlasti ei võinud vähemalt need, mille ehitamisaeg langeb XIII sajandisse, nimelt Rannu ja Kongута olla korraga valmis ehitatud. Kuigi nad olid suhteliselt vähemad linnused, polnud see siiski mõeldav tolleaegseis ebakindlais oludes nii halduslikult, majan duslikult kui politiliseltki, kus vasallidel oli rohkesti muidki muresid ja ülesandeid peale oma kindlustst ud pesade kujundamise. Tõenäoselt nad esialgu rajati n.n.kindlate majade ehk losside (feste Häuser, Schlösser) kujul, kasustades ehitusmaterjalina ka rohkesti puitu, nagu[1] nii paljude suurematgi kindluste juures XIII ja XIV sajandil.[2] Tõuke nende kindlamaiks kivikindlusteks - linnusteks sõna täpsemas mõttes - ehitamiseks andsid tõenäoselt 1343.a.sündmused. Muutunud oludes ja tingimustes, mis neile sündmusile järgnesid olekski säherdune suuremaid pingutusi nõudev ehitustegevus paremini mõeldav ja võimalik.

---

1) Neumann, Bischofs-Vasallburgen, lk.51 jj.

2) Tuulse, Talliner Burg, lk.13-14.

Oma asendilt meenutavad Rannu ja Konguta vesilinnuseid - seegust linnuse tüüpi, nagu neid armastasid eriti tsistertslasmungad ehitada.[1] On võimalik, et tsisterslaste võhikvennad ongi olnud Rannu ja Konguta, võib olla ehk teistegi linnuste ehitamisel tegevad meistrite ja töölistena. Asusid ju kõik siinsed linnused Kärkna kloostri läheduses, Kavilda ja Konguta Kärkna kloostrivaldustega koguni piiristikku.[2] Ka on teada Tiesenhausen'ite, eriti Kavilda (ja nähtavasti ka Konguta) liini lähedased suhted selle kloostriga, kus neil oli muuseas ka perekonna matusepaik ja hoiustati kirjakogu.[3]

---

1) Neumann, Bischofs-Vasallburgen, lk.66; Eesti Rahva Ajalugu, lk.566 jj.

ja

2) Brieflade I, nr.812. MR 1627, lk.333 andmeil kuulunud Ulila alalt T h e o m a h l (Taidelma 1630, Tailma 1684)varemalt Kärkna kloostrile.

3)Bannerherr, lk.38; Anmerkungen VI 24, IX 44, X 52. On võimalik, et Tiesenhausen'ite poolt kingiti või pärandati mõni maatükk Kärkna kloostrile (näiteks Ulila alalt juba mainitud Theomahl-Taidelema--Tailma?). Piiri reguleerimisel Kärkna kloostri ja Fromhold v.Tiesenhausen'i vahel vaieldavate heinamaade pärast langes üks tavaliselt Konguta poolt niidetud heinamaa tükk, mis asus Fromhold v.Tiesenhausen'i (Kavilda) heinamaade keskel ilma mingi ekvivalendita Kärkna kloostrile. Vt.Brieflade I, nr.812.

Nägime, et Rannu ja teiste Võrtsjärve lähedaste vasallilinnuste asukohad võisid kujuneda rea tegurite kaas- ja koosmõjul. Nagu nende linnuste juurde kuuluvate läänide, nii näitavad ka nende eneste asukohad üsna teadlikku ja kaalutletud valikut. Nii on vägagi arusaadav Rannu linnuse pugemine tagasihoidlikult madalasse sooservа selle asemel, et uhkeldada kuskil kõrgel Võrtsjärve kaldal või saarel või kuskil Valguta kuplitel. Selleks polnud nähtavasti eeldusi ega vajadustki. Ehitusloolisel võiks Rannu ja mõne teisegi siinse linnuse, esijoones Konguta juures märkida teatavaid ehitusperioode, samuti arvatavasti tsistertslaste osavõttu ehitustegevusest.

Mis põhjustas siia võrdlemisi kitsale alale ja näiliselt rahulikku nurka seesuguse võrdlemisi tiheda linnuste rühmkonna tekkimise? Oli ju mõnel neist vasallidest mujalgi võrdlemisi suuri läänivaldusi linnusteta,näiteks nüüdsete Otepää, Sangaste ja Kanepi kihelkondade alal kuigi need olid vaenlasele kättesaadavamas kauguses. Pole teada, kas need olid lossidegagi ehk n.n.kindlate majadega varustatud.- Edasi võiks küsida, kas olid siinsed linnused ainult perekonna kindlustusiks ja pelgupaikadeks või oli neil

teatavat üldisematki strateegilist tähtsust?

Niipalju on kindel, et nende linnustega ei tekkinud siia alale midagi lausa uut. Mäletame, et siinses "kylegundes" leidus juba muistsel iseseisvuse ajal võrdlemisi tihe muinaslinnade võrk - arvult 6-7 vähemat ja üks suurem. Seega jätkus muutunudki oludes teatava määrane endine traditsioon, kuigi uued kindlustused vastavalt toonase kaitsetehnika ja sõjakunsti arengule olid nii asendilt kui konstruktsioonilt endistest erinevad. Kuigi nad ehk olid eeskätt vasallide perekondade julgeoleku tagajaiks, võisid ometi mitmed neist mehituda kaunis suurte sõjaväe jõukudega, nagu seda näeme Liivi-Vene sõja aegu. Seega evisid nad teatavat strateegilistki tähtsust, üks rohkem, teine vähem. Mõistagi polnud nende strateegiline tähtsus esmajärguline. Selle tõestuseks on asjaolu, et enamik neist ei koondunud suurtee äärde, vaid eemale, näiliselt nagu varjatumaisse kohtadesse. See oli aga tingitud ka teatavaist eritegureist - ja muide, omad ülesanded olid neil sealgi täita, esijoones muidugi vasallide huvide seisukohalt.

Kas maahärra oli nende rajamisega meelsasti päri või "trotsiti" temalt nõusolek välja, seda me ei tea. Maahärra loata ei võidud linnuseidehitada, vähemalt mitte kivist: Ērgli linnuse ehitamise kohta on teada, et peapiiskop Johann v. Wallenrode andis selleks luba 1397.a.[1] Loomulikult maahärra ei tarvitsenud luba anda, kui tal polnud seks huvi või teatavaid sundivaid asjaolusid. Kavilda linnuse kohta teab mingi pärimus, mida Jürgen Helms'i järgi on J.G.Arndt oma kroonikas populariseerinud ja viimase järgi hiljemgi balti ajaloolises kirjanduses korratud, et Kavilda ehitajaks olnud koguni ordumeister Arnold v.Vietinghoff (a. 1361)[2] - seega võõras maahärra Tartu piiskopkonna ala-le![3] Kuigi see pärimus tundub teatava määrani võõris-

---

1) Neue Nord.Misc., lk.106. Arvatavasti see linnus oleles juba 1355.aastast,siis aga puitehitisena. Vrdl. Bannerherr, lk.10, Anmerkungen VII 29.

2) Arndt, Chronik II, lk.342; Hagemeister, Materialien II, lk.15.

3) Kes küll ise oli 1224.a.maade jagamise ürikute põhjal poole Tartu piiskopkonna (diötseesi) suhtes Tartu piiskopi vasalliks. Vrdl.Scriptores Rerum Livonicarum I, Silva documentarum 66a ja 66c; "Tartumaa," lk.84.

tust äratavana, võiks tas ometi peituda terake tõttki: [1] Rõngu suhtes, mis oli siinseist linnustest suurim ja tugevam ning ehitatud võib olla ühe Tartu piiskopkonna foogti (Tödweni) poolt, [2] kelle järglaste käes oli hiljem ka naabruses asuv arvatav piiskopi lauamõis

---

1) Tuleb pidada silmas, et Kavilda ehitusaeg langeb ajajärku pärast Tiesenhausen'ite kokkupõrget peapiiskoppidega ja nende põlustamist viimase poolt (1305.a.). Kuigi peapiiskop Engelbert v.Dolen'i ajal (a.1342) Tiesenhausen'itel läks korda põlust vabanedam kestis vaenus veel kaua edasi ja lõppes alles 1397.a. teatava kompromissiga. Enne seda aga olid Tiesenhausen'id peapiiskopkonnast lõplikult lahkunud ja asunud Tartu piiskopkonda. Loomulikult oli neil siin vaja elamisvõimalusi laiendada, ka ehitustegi kaudu. Soodsa võimalusena võisid tulla arvesseka 1343.a. sündmused ja Tartu piiskopkonna sedisvakants 1344-1346.a.ja sellele järgnenud ordu kaalukamate vastaste piiskoppide Vifhusen'ite ajajärk.Tüli ajal peapiiskopiga olid Tiesenhausen'id ilmsesti seotud ordupolitikaga. Et Kavilda Tiesenhausen'itel oli vähemaid läänivaldusi ka ordu alalt põhja pool Emajõge, siis võiks olla täiesti võimalik ordumeistrite t o e t u s Kavilda linnuse ehitamiseks, mis võis valmida a.1361. Vrd1.Tiesenhausen, Erinnerung, lk.10-11; Bannerherr, lk.10, Anmerkungen VII 30; Arbusov, Grundriss, lk.324; Brieflade I,85, 87,88.

2) Johansen, Estlandliste LCD, lk.911.

(Atramõisa), võiks olla tõenäone piiskopi enese toetuski, kuna see linnus asus teede sõlmpunktis. Kas Konguta ja Rannugi linnuse rajamise juures võis olla mängus mingi analoogiline vasallide lahk-või ühishuvi oma maahärraga, sellest pole andmeid. Analoogilise lahkhuvilise võimaluse võis siin pakkuda piiskop Hermann I loobumine 1243.a., sellele järgnenudsedisvakants 1248.a.ja järgnev "varjupiiskoppide" (Schattenbischöfe) aeg 1249-1259.[1] Nii ehk polegi Arndt-Helms'i Konguta linnuse ehitusdaatum (1260) võetud lausa tuulest?! -

Nagu selgus, võisid siinsete linnuste tekkimise ja tugevdamise juures kaasa mõjuda isegi teatavad poliitilised ja strateegilised momendid. Viimane oli muidugi eeskätt "sisestrateegia" - nii ütelda koduste abinõude tarvitusele võtt sisepinevuste ja -võitluste puhul. Sedagi võib ainult järeldada teatavate asjaolude kokkusattumisest, otseseid ja nende võimaluste poolt vaieldamatult rääkivaid teateid meil pole.

Peale nende juhuslikumat laadi ja sündmustikulis-

---

1) Arbusow, Grundriss, lk.324.

test asjaoludest sõltuvate asjaolude oli nende linnuste l o o m u l i k u k s tekkimise põhjuseks, õigemini eelduseks siinsete läänide headus ja nähtavasti nende varane läänistus alloodläänidena, mistõttu nad võisid varakult kujuneda vastavate vasallisugukondade põliskodudeks, residentsideks.

Nende tähtsus maakaitsel välisvaanlaste, eriti põlise idavaenlasegi vastu võinuks olla suurem. Kui seda polnud, siis küll mitte nende nõrga kindlustusastme kui mehiste kaitsjate puudusel.

Rannu lääni ja linnuse siseolude kohta Dolen'ite ajal puuduvad meil igasugused teated. Samuti on küllalt lünklikud ja puudulikud andmed Dolen'ite sugukonna enda kohta. Umbes 8 põlve vältel 1209-1470.aastani on see sugukond Liivimaal esindatud 24 teadaoleva meessoost indiviidiga, seega ainult 3-4 isiku võrra vähem kui teadaolevaid Tiesenhausen'eid samaj aja vältel. Arvukam esindajate poolest on see sugukond kuni XV sajandi alguseni, kus järsku langeb üheainsale, kellel on

kõigest paar meessoost järglast. Sugukonna lõpetab oma surmaga Rannu lääni valdaja Otto v.Dolen "impotens cum uxore sua" a.1470. Seda väljasuremise protsessi soodustas kaheldamatult osa sugukonna liikmete vaimulikku seisusse siirdumine, kellest mitmed said toomhärradeks ja üks, nimelt Engelbrecht v.Dolen 1304-48 a.koguni Riia peapiiskopiks. Üldse astus teadaoleva 24 Dolen'i hulgast vaimulikku seisusse 6 isikut. Puudulikud andmed ei luba meil koostada Rannu lääni valdajate täielist genealoogilist ja kronoloogilist nimestikkugi.[1]

Kuigi Dolen'id olid vanemaid ja silmapaistvamaid vasallisugukondi ja kuigi nende hulgast tõusis mitmeid mõjukaid ja tähtsaid mehi Liivimaa politilisele areenile ja maahärradegi hulka, ometegi ei kandnud nende tiivad neid seesugusele õitsengule, rikkusele ja välispidisele hiilgusele kui Tiesenhausen'eid, nende naabreid ja järglasi Rannuski. Teatavasti nende päritolu on vaieldav. Uuema balti perekonnaloolise uurimuse valgustusel, mille seisukohti on üsna veen-

---

1) Johansen, Estlandliste LCD. lk.848; LGU.I, nr.471; Bannerherr, genealoogilised tabelid ja teatmed lk.61-84.

valt kaitsnud Heinrich Laakmann, tahaks see sugukond olla liivimaise päritoluga, põlvnedes Väina saare (Dole)[1] vanemast Akost, kes 1206.a.langes riialaste vastu võideldes.[2] Selle vastu rõhutab Astaf v.Transehe-Roseneck peagu kirglikult Dolen'ite saksamaist päritolu, kuigi mööndes, et raske on nende sugulust sealsete Dolen'i nimeliste perekondadega tõestada ja leida nende kodukohta.[3] Dolen'ite saksamaist päritolu kaldub rõhutama ka dr.Paul Johansen.[4]

Dolen'ite liivimaise päritolu poolt räägiks meie arvates peale eelneva esiteks see, et Läti Henrik piiskop Hermann I "kylegunde" läänistamisest rääkides (XXVIII,8) ei nimeta Johannes de Dolen'it mingi asutava tiitli ega epiitetiga. Kui seesugust tagasi-

---

1) Läti keeli Doles salas, saksa keeli Holm,Dahlholm ja Dahlen.

2) BFg Mitteilungen II lk.18-19, 43 ja 45. Nimi Ako võiks, nagu Laakmann näitab, tuleneda liivikeelsest sõnast a k (mitm.akud), mis tähendaks hakki (lindu). Dolen'ite vapis, mida Laakmann peab n.n. "rääkivate vappide" liiki kuuluvaks, leidus kolme haki kujutis.

3) Op.cit.lk.43-45; Mitteilungen-Riga XXI, lk. 318-319.

4) Johansen, Estlandliste LCD, lk.848.

hoidlikkust ei põhjustanud Dolen'i noorus, siis küll tema päritolu: oli ju Kaupogi ainult "quasi rex et senior (VII,5)." Teiseks Johannes v.Dolen'i riiakas käitumine virumaalaste suhtes 1225.a.rahuajal, mis oli loodud Modena Vilhelmi vastavate korralduste kaudu. Sellest distsipliinilagedast aktsioonist nähtub, nagu olnuks Johannes v.Dolen'il teatav vimm ka Viru vanemategi suhtes: abistamise ettekäändel toimub sealsete linnuste okupatsioon ja sissetungijad "coeperunt dominari in omnibus provinciis et castris Wironiae." Seesuguse üritituse juhiks sobiski paremini kui keegi teine renegaat - liivlane. Kolmandaks asjaolu, et ta evis 1226.a.Dole linnust, mille ta oli kas võrdlemisi lühikese ajaga ehitanud [1] või - teatav tõenäosus mõõnab seda - valmis ehitatuna oma eelkäijalt [2] pärinud. Neljandaks Läti Henriku märkus, et piiskop Albert võttis 1206.a.enesega Saksamaale kaasa Dole vanemaid "ut videntes et audientes ibidem Christianorum consuetudines discant fieri fideles, qui semper

---

1) Johannes v.Dolen'i nimi ilmub liivimaistes ürikuis alates 1221.a.

2) See paistab ka muuseas legaat Wilhelmi poolt Johannes de Dolen'i nimele väljastatud põlustamise üriku (23.V 1226) lõpposast üsna selgesti välja. Vrdl. LGU I, nr.11.

fuerunt infideles (X,9)." Mis keelas nende seas olemast näiteks Ako poegi, teiste hulgas Johannes v.Dolen'itki? Loomulikult need saksastati oma meelsuselt.-

Rannus ei piirdunud Dolen'id ainult läänimeestest rüütlite ja mõisnikkude tagasihoidliku osaga. Innukalt sükeldusid nad maa suurpolitikasse, kaldudes XIV sajandi lõpu- ja XV alguosas toimunud maahärrade omavahelises võitluses ordu vastaste hulka, mis maksis tähtsaimale Rannust tuntud Dolen'ile, rüütel Johannesele ta elugi. Viimane tapeti 1414.a. Braunsbergis Preisimaal Saksa orduvendade poolt nähtavasti toonase kõrgemeistri Heinrich v.Plauen'i teadmisel ja direktiividel. On tunnuseid, nagu olnuks ta koos Tiesenhausen'itega ja nähtavasti kogu Tartu piiskopkonna vasallkonnaga äraandlikus ühenduses Taani kuninga Pommeri Eerikuga, kelle püüded olid suunatud sellal Eestimaa taasvallutamisele.[1]

Rüütel Johannesevägivaldsele surmale järgnes umbes poolsada aastat hiljem Dolen'ite sugukonna kustumine.

---

1) Acta Univ.Tartuensis XVIIIB, lk.38 jj. Johansen, Estlandliste LCD,lk.848.

1470.a.surnud Otto v.Dolen'il, kes muide oli Burgundia hertsogi nõunikuks ja kammerhärraks[1] polnud nähtavasti ühtki pärijat kaotuse, laiendatud lääniõiguse alusel, või ei kehtinud viimane tema valduste suhtes. Näib, et ta oli juba mõni aasta enne surma sõlminud oma kälimehe Bertram v.Tiesenhausen'iga Rannu linnuse ja lääni kohta ostu-müügi lepingu, võib olla, juba 1466.a., kuna sel aastal pantis Bertram v.Tiesenhausen talle ühe oma valduse[2] 2000 riiamarga ette. See tehing keerutas palju tolmu, tuues kaasa rea mitmeharulisi kohtuprotsesse ja vaenuse Tartu linna ning Bertram v. Tiesenhausen'i venna Hans v.Tiesenhausen'i vahel.[3]

Viimane, kellele Bertram müüs oma lätimaised valdused, pidi Otto v.Dolen'ile Rannu eest maksma 6500 marka.[4]

---

1) Napiersky, Index II, nr.1850; Johansen, op.cit., lk.848. Mis suhted Rannu läänimehel võisid olla nii kauge valitseja õukonnaga?! Kas ei sokutanud O.v.Dolen ühenduses Johannes v.Dolen'i tapmise ja selle järelkajadega end lihtsalt esimese soosivama välisvürsti kaitse alla, nagu Hans ja Peter Tiesenhausen'id ühenduses sama affääriga oli vaja võtta Taani kuninga Eeriku kaitse alla. Vt. Acta Univ.Tartuensis XVIIIB, lk.40-41.

2) "Halben Hof rur P a l e mit der Mühle und die Pagaste zu P o s e n d o r f in dem Kirchspiel zu U b b e n o r g e n." Brieflade I, nr.1239; LGU I,nr. 432; Bannerherr, Anmerkungen XX 165 ja XXII 181.

3) Bannerherr ibid.;

4) Ibid.; nii oli Rannu ostuhind üle 8500 riiamarga

Dolen'i surmaga vabanevate läänide taandumisest olid elavalt huvitatud maahärrad: Tartu piiskop Rannust ja peapiiskop pandina Dolen'ile läinud Tiesenhausen'i valdusest. Lühikest aega ongi nähtavasti mõlemad olnud maahärrade käsutusses, kes läänistasid nad taas teistele läänimeestele.[1] Paistab, et kummalgi maahärral oli tõsine püüe vältida nende läänide minekut Tiesenhausen'itele, kelle käes juba oligi nii pea- kui Tartu piiskopkonnas väga laialdasi maade massiive. Tartu piiskop isegi ei läänistanud Rannut enam terves tükis ühele vasallile edasi, vaid kolmele ja püüdis Bertram v.Tiesenhausen'i nõudlusi kõigiti väärata. Ometi see ei õnnestunud. Tiesenhausen'ite mõju ja raha nähta-

---

kuna arvatavasti Bertram v.Tiesenhausen maksis omaltki poolt teatava summa sularahas välja. Võiks arvata, et Rannu väärtus polnud palju vähem kui Kavildal, mille Bartholomäus v.Tiesenhausen müüs 1495.a.Fromhold v.Tiesenhausen'ile 16500 vana riiamarga eest. Vt.Brieflade I, nr.475.

1) Bannerherr, ibid; Stryjk, Rittergüter II, lk.226.

160

vasti osutus tugevamaks. Võib olla soodustas Tiesenhausen'ite edu ka 1473.a.toimunud piiskoppide vahetus, kuna protsessi algataja piiskop Andreas Peper suri tolle aasta hilistalvel.-

Tiesenhausen'ite kätte jäi Rannu kuni Vene-Liivi sõjani ja võib olla nimeliselt kogu selle aja vältel, mil Tartu piiskopkond oli venelaste poolt okupeeritud (kuni 1581).Tegelikult aga vististi küll ainult Rannu viimase valdaja Georg v.Tiesenhausen'i surmani(1571.a.) Seega sai ajaliselt Rannu Tiesenhausen'ite käes olla napilt sada aastat. Rannu liini genealoogilised deduktsioonid loendavad 5 põlve vältel 22 meessoost esindajat. Viimaste põlvede esindajad surid järeltulijateta või hukkusid Vene-Liivi sõja ajal, peale Rannu liini põhjendaja Bertram v.Tiesenhausen'i pojapoja Bertrami poja Fromholdi, kes põhjendas Tiesenhausen'ite Vehsteni liini.[1)]

---

1) Bannerherr, lk.95-99.

Rannu siseolude kohta on meil Tiesenhausen'itegi ajast äärmiselt vähe andmeid. Olulisemana oleme juba varem maininud Rannu jagamist Bertram v.Tiesenhausen'i pojapoegade vahel, millega pandi alus Valguta (Piigandi) mõisale. Samal ajal oli ka Rannu südalään ise nähtavasti kahe perekonna (lellelaste) valduses.[1] See jagamine toimus nähtavasti enne 1532.aastat ja ei jäänud kauaks püsima. Piigandi valdaja Reinhold v.Tiesenhausen müüs oma osa Rannu südalääni valdajale Georg v.Tiesenhausen'ile ja ostis endale mujale mõisa. Viimane jagamine toimus 1545.a.[2] Siis ühtlasi eraldus Vehsteni liin Rannust. 1546.a.läänistas Georg v.Tiesenhausen Rannu linnuse läheduses asuva "Heide-Mühle" ühes kõigi manustega Ciriacus Konng'ile ja tema naisele nende eluajaks ilma ~~ringi~~ vastuteeneid[3] ~~te~~ mainimata.

Tiesenhausen'ite ajal kujunes välja Rannu mõis. Mõisaväljade suurus oli 12-14 adramaad, seega oli see mõis keskmisest (= ca 7 adram.)[4] suurem. Talurahva

---

1) Vrdl. Bannerherr, lk. 99.

2) LGU II, nr. 1186.

3) Briefladе I, nr. 1283.

4) Vt.Schwabe, Agrargeschichte, lk. 53.

kasustuses oli ca 231-240 adramaad. Ühe adramaa mõisa põllu kohta tuli umbes 20 adramaad talumaid. Tavalise saksa adramaa suuruse järgi oli sel mõisal põldu ca 720-840 vakamaad ehk igas väljas umbes 240-280 vaka-maad.[1] On enam kui küsitav, kas see kõik oli põlis-põld. Teoorjuse suurusest pole mingisuguseid andmeid. Võttes pere suuruseks keskmiselt 1 adramaa, nähtub esitatud arvudest, et ligemale 20 pere kohta tuli harida 1 adramaa mõisapõldu ehk teisiti üteldes, teo-orjuse koormatus võis Rannus tookord teoreetiliselt olla seesugune, et ühe normaaltalu ulatuses mõisapõllu harimiseks oli kasustada ca 20 talu tööjõud. Tegelik vahekord vististi polnud kaugeltki nii soodus. Tuleks võtta arvesse võimalikku puustuses adramaade hulka, s.o. tühje peresid, tööjõu ja rakkeloomade arvu (katast-roofid, taudid!) jne. Ka polnud kõik pered täisadra-maalised. Võis esineda suuremaid kui adramaalisi, nagu võiks järeldada Lapetukma ja teiste naaberala külade olundi põhjal, kuid teatav arv adramaa murdosalisi peresid pidi siingi leiduma. Kahjuks pole eeldusi nen-de arvu ümbkaudsekski määramiseks. Pärastsõdade aegsed

---

1) TSkI 1582, lk.48-55. MR 1627, lk.342.jj.

revisjonide andmeid ei saa võtta aluseks. Need on selleks juba liiaks kõikuvad, kuna tööjõu ja eriti rakkeloomade puudusel oli peagu igal talul teatav osa maid söödis. Oletatavasti vähemaid kui adramaalisi peresid ei võinud siin siiski olla väga palju, igatahes vist mitte üle 25%.[1)]

---

1) Vrdl.viimati tsiteeritud allikaid ja MR 1588, MR 1601 ja MR 1638 andmeid Rannu kohta in toto. Nende põhjal tehtud perede suuruse statistika näitab järgmist pilti:

Aastad:	Perede suurus adramaades ja nende arv:										
	1/2	1/4	1	7/8	5/8	3/4	1/2	1/3	3/8	1/4	1/8
1582	-	-	-	-	-	(2?)	70	3	-	12	-
1588	-	-	-	-	-	1	26	-	-	147	9(19?)
1601	-	-	43	-	--	-	88	-	-	(1?)	-
1627	-	-	8	-	--	-	13	-	-	18	2
1638	1	2	5	2	2	5	5	-	7	17	9

Küsimärgiga esitatud arvude puhul on maaderevisjonides adramaad antud kas summaarselt (1582) või kaks erisugust adramaa arvu täiesti mehhaaniliselt kõrvuti(näit. 1/4 1/8 - Tähendab see, et kaks peret oli ühes talus või revideerijate poolt hiljem teatavat ümberhindamist ??).Seesuguseid arve esineb 1588.a.revisjonis. Ainult ühel juhul (1601) on küsimärk tingitud ebaloetavusest: pole selgesti 1/2 ega ka selgesti 1/4.- Pilt nende arvude järgi on väga kirju. Silmas pidades suhteliselt suurt üheadramaaliste talude arvu 1601 ja 1627 ja suuremate kui pooleadramaaliste arvu 1638.a.revisjonis, samuti 1588.a.pooladramaadega arve, võiks retrospektiivselt väita, et üheadramaalised talud p i d i d olema enne sõdade aega tunduvas ülekaalus. Rannus oli 1601.

Rannu kihelkonna sündmustikulisest ajaloost teame enne Vene-Liivi sõja aega äärmiselt vähe. Alles Vene-Liivi sõjaga satub ki Rannu silmapaistvama sündmustiku keerdu, kuid säilinud teated pole sestki ajast kuigi rikkalikud. Vaevalt võiks oodata sellele lisa tulevikugi võimalikelt õnnelikelt leidudelt.

Rannuga, õigemini siin elanud Tiesenhausen'ite sugukonnaga on seotud kaks erilist juhtumit, millest üks on enam-vähem legendaarne, teine tõestisündinud. Esimene on teatavaks Atreuse muistendi teisendiks, kohandatud kohalikele oludele ja nähtavasti tekkinud liivi-
1)
maistes saksa ringkondades. Selle järgi olnud üks Rõngu Tödweneid ja üks Rannu Tiesenhausen'eid väga

---

a. kokku 175 adramaad, neist asustatud 86 (= 46,3%) ja puustuses 89 (=53,9%). Kandes selle vahekorra üle asustatud maade suhtes üksikperedele, saame tulemuseks, et neiski võis olla keskmiselt ca 50% maid puustuses. Teisiti asi ei võinudki olla: kui sõja laastamised ja muud erakordsused riivasid teatavat küla, siis sai ikkagi kannatada enamik talusid, üks rohkem, teine vähem. Päris puutumata võis jääda ainult mõni üksik.-

1) Ed.Ph.Körber'i arvates selle "abgeschmackte Legende" autoriks olid Rõngu jesuiidid. Vt.Körber, Merkwürdigkeiten I, lk.302.

suured sõbrad. Nende sõprus küündinud isegi ühiste naiste pidamiseni, millega nõustunud meelsasti Tödwen'i naine, mitte aga Tiesenhausen'i oma. Kord teinud Tödwen Tiesenhausen'ile selle pärast ettehei teid, millest arenenud sõnavahetus ja sõbrad lahkunud meelepahas. Kättemaksuks Tiesenhausen'ile lasknud Tödwen ühel jahipeol Tiesenhausen'i poja oma lossi keldris tappa ja serveerinud hiljem selle liha küllakutsutud Rahnu Tiesenhausen'ile ja tema abikaasale. Sellest tekkinud Rannu ja Rõngu vahel avalik sõda, mida pidanud likvideerima ordumeister Kettler (!), kes piiranud selleks Rõngu linnust tohutult suure sõjaväega.- Äärmisel juhul selle legendi tõetuumaks võiks olla mingi vaenuse juhtum liivimaiste vasallide vahel. Tödwen'ite ja Tiesenhausen'ite lahkhelidest ega avalikkudest tülidest pole aga min-
1)
gisuguseid teateid.

---

1) Ürikuliselt tunneme laimuprotsessi Hartwich v. Tiesenhausen'i vahel ühelt ja Andres Deken'i ning Herman Polle vahel teiselt poolt, mis nähtavasti oli kuidagi põhjustatud Hartwich v.Tiesenhausen'i naise kaudu või vähemalt viimasega seotud. Sellest protsessist Hartwich v.Tiesenhausen tuli võitjana välja: ta vastased kohustusid avalikult seletama, et nad teavad tema naisest ainult ausat ja head ning maksid rahalist hüvitust (vt.ERKA, ERüA, D III Osten-Sackeni regest ürikule 10.VII 1525.). Mingi analoogiline juhtum võiks olla kujuteldav ka Tödwen'ite ja Tiesenhausen'ite vahel, millest ebakohaste kuulduste ja liigse fantaasia tõttu

Teine, omal ajal kõrgeid laineid löönud juhtum oli Reinhold v.Tiesenhausen'i (Rannu-Liini põhjendaja Bertram v.Tiesenhausen'i pojapoja) tütre Barbara uputamine tema vendade poolt, kuna see oli salaja nõustunud naituma kaupmehe selli Franz Bonniusega. See omakohus toimus enne 1557.a.ja sellest arenes põgenema pääsenud Bonniusel oma sõpradega Tiesenhausen'ite ja Tartu piiskopkonna vasallidega raske vaenus, mis kestis veel Vene-Liivi sõja ajalgi. Võib olla oli sellest tingitud ka Jürgen v.Tiesenhausen'i venelaste poole hoidmine. Kindlasti oli tal selle vaenuse tõttu ordu ja hiljem Poola poolel pind liiaks palav, kuna Franz Bonnius oli varustatud sealtpoolse turbega. Jürgen v.Tiesenhausen, kes oli härtsog Magnuse poolel ühe mõisameeste lippkonna pealik, langes 1571.a.Järvamaal Ubagalu küla juures, kus ta oli parajasti laagris, ühe rootsi väesalga üllatusretke ajal.[1] Georgi kahest

---

kujuneski vastav legend. Seegi legendaarne pärimus on Theophilius Eichler'i käega Rõngu vanimasse kirikuraamatusse sisse kantud (ERKA, RõKr I (1710-1742), kust see avaldati mõningate ebaoluliste lühendamistega GBz Rigischen Anzeigen 1764, XXII Stück, hiljem Hupel'i Topographische Nachrichten'is ja mujal.

1) Renner,Livl.Historien,lk.361 jj; Bannerherr,Anmerkungen (XXVII) 213.

vennast oli Bartholomäus nähtavasti juba varem järeltulijateta surnud, Reinhold aga 1561.a."vom Muszkowiter Jämmerlich ümbgebracht." Temast järele jäänud kahele lellepojale Fromholdile ja Helmothile sai 1577.a.Volmaris sama saatus osaks. Nii kustus ka Tiesenhausen'ite Rannu liin peale Vehsteni kõrvalharu ja Rannu mõis läks hiljem Tiesenhausen'ite sugukonna käest jäädavalt ära.

Tagasi vaadates selle meie kodumaa territoriaalsel väljalõike oludele ja arengule, mida 1347.a.alates tuntakse Rannu kihelkonna nime all ja mis sellest või tõenäoselt juba mõnevõrra varajasemastki ajast oleles teatava kiriklik haldusliku ühikuna, võime tõhutada järgnevaid seisukohti.

Muinasajal see kihelkond ei olelenud ei nüüdisaegseis ega endisis Rannu läänile vastavais piires iseseisva kihelkonnana, vaid moodustas koos oma nüüdsete naaberkihelkondade Puhja ja Rõnguga ning tõenäoselr ka Sangaste kihelkonna selle osaga, mis asub põhjapool Väikest-Emajõge ühise muinasaegse suurkihelkonna, umbes sellise, nagu

neid tunneme muistsel Virumaal või Kesk-Eesti alal. Reservatsioonina võiks lisandada, et arvestades selle muistse kihelkonna looduslikku liigestust ja muinaslinnade rühmitumist, võiks ehk olla võimalik, et seegi ala moodustas mingi kaksik-kihelkonna nagu neid tunneme näiteks Saaremaal või tõenäoselt ka teiste muise Ugandi kihelkondade suhtes.[1] Lõplikku seisukohta sees küsimuses saaks võtta nende teiste Ugandi kihelkondade vanema ajaloo üksikasjalisemal jälgimisel.

Nii on Rannu kihelkonna kujunemine iseseisva ühikuna puhtkeskaegne nähe. See oli tingitud endise muinaseestise kihelkonna killunemisest kiriklikel ja läänivalduslikel kaalutlusil. Selle juures võisid peale muu olla mõõduandvad asustuse tihedus (keskused) ja arvatavasti ka endised paganlikud pühapaigad. Kogu keskaja vältel Rannu kihelkonna ulatus kattus eeskätt Rannu lääni ulatusega, mis ilmselt oli tingitud selle lääni teatavast erandlikust asendist. Erandlikuks ja huvitavaks nähteks on selle juures Soontaguse ala kuulumine Rannu kihelkonda, mis oma asendilt pidanuks kuuluma õieti Sangaste kihelkonda.

---

1) Vrdl. Eesti Ajalugu I, lk.202 jj.

Rannu siseolude arengus, eriti aga asustuse kujunemises on väga palju sarnaseid jooni Puhjaga. See on ka arusaadav: teatava suuremavaldkonna kõrvuti ja seega enam-vähem ühtlasis tingimusis asuvate aladena neil pidi olema enam-vähem ühesugune ilme. Kui on väidetud Puhja ja Rannu kaksik-kihelkondlust, siis on selle ühtekuuluvuse ajalisel määramisel mitmeti eksitud. Samas mõttes kui Puhjaga, võiks rääkida ka Rannu kaksik-kihelkondlusest Rõnguga. Olgu selle kaksik-kihelkondlusega peale eelmainitud suurkihelkondluse kuistahes, kindel tahab aga olla, et juba XIV sajandi lõpupoolelt alates oleles iga siinse nüüdisaegse kihelkonna eelkäija teatava iseseisva kirikliku ühikuna. Küsimuses, milline neist kõrvuti seisvaist kolmest kirikust-kihelkonnast (Puhja, Rannu Rõngu) võiks olla vanem ja seega naabrusaladegi suhtes teatavat üldisemat tähtsust evinud, on tänini tuntud andmestiku najal raske langetada lõplikku otsust. Kui peab paika väide, et Rõngu kirik asus Atramõisa, kui Tartu piiskopi varemaaegse lauamõisa maal, siis võiks olla peagu kindel, et Rõngu kirik oli vanemaid ja oleks seega ka arusaadav Valguta ala

liitumine kiriklikult selle kihelkonnaga.

Asustusolude jälgimine näitab, et Rannus oli eriti pärastise Rannu valla ala ulatuslikumalt asustatud. Ainult mõne üksiku küla puhul on asustuse vanuse ja nii asustusruumilise ulatuse kui asustustsmahu suhtes vähe selgust ning segasem on üldiselt Valguta ala asustuspilt nii muinas- kui keskajal. Rohkemal või vähemal määral võiks siia tuua selgust arkeoloogilised kaevamised Rannu ja Valguta kalmetel, samuti naabrusaladel. Mõndagi võiks loota kohanimede spetsiaalselt uurimiselt kompetentsete eriteadlaste poolt. Näiteks juba kohanimede Konguta ja Valguta (kohalikud vanemad inimesed nimetavad üht kui teist ka -j a lõpulistena: Kongutaja, Valgutaja), siis Hirvu-Ervu-Jerweküla (=Järveküla (?) nagu Puhjaski ja Rõngus Astuvere külas Järva talu, kuigi nende läheduses pole praegu mingit järve) nimede etümoloogilise tuletumise võimaluste kindel teadmine annaks koos topograafiliste sugemete analüüsiga nii mõnegi pidepunkti kindlamakujuliste järelduste tegemiseks.- Mõnegi selgitava joone võiks vasallilinnuste tekkimise - seega võõrasustuse sissetungi - küsimusele lisandada kaevamised

nende linnuste asemete ja varemete juures. Juba nende linnuste tekkimise täpsem dateerimisvõimalus oleks võtmeks nii mõnegi teise küsimuse lahendamisel. Üldiselt võiks Rannu keskaegsete asustusolude kohta väita, et see oli antud ruumi suhtes jõudnud peagu maksimaalse määrani, nii et XVI sajandil polnud siin sisekolonisatsiooniks toonase põllumajandusliku tehnika juures enam kuigi palju võimalusi. Silmas pidades Rannu põldude viljakust on see ka arusaadav. Seesuguse asustusmõõtmete kujunemine polnud kaugeltki ainult keskaja teeneks. Sündmustikulised rajud, mis käisid sellal korduvalt üle Tartu piiskopkonna, sunnivad meid oletama, et juba muistsest vabadusvõitlusest saadik kulus siinse rahvastiku energiast suur osa endiste olude taastamiseks ja ainult vähem osa endise eluruumi avardamiseks. On ju küll võimalik, et viljaka ja võõrpiirist kaugema alana Rannu võis meelitada rohkesti asukaid kokku, mis mõjustas siinse asustuse kiiremat tihendumist ja maade intensiivsemat kultuuri alla võtmist. Kuid teiselt poolt, kuigi meil pole otseseid andmeid, võiksime ka ometi üsna suure tõenäosusega arvata, et samal määral kui Rannu võis olla kodumaiste elanikkude külgetõmbe objektiks - hoolimata oma osaliselt raskest pinnasest -

pidi ta seda ka olema vaenlaste silmis. Eks ole ju kõik venelaste rüüsteretked suunatud esijoones viljakamaile aladele. Eriti ilmekas on see mõttes ka Rannut läbistanud 1558.a.talvine venelaste rüüsteretk.[1] Nii on meil põhjust arvata, et see nurk ei näinud palju pikki rahupäevi.

Need meie otsivalt kobavate ja paiguti peagu võimatuse piirideni pinguldatud vaatluste tulemused ei ole kuigi suured. Lisaks sellele nad on äärmiselt hüpoteetilised. Kuid nende poolt räägib ikkagi t e a t a v tõenäosus - mingi murdosa tõtt kord nõrgemas, kord tugevamas proportsioonis.

---

1) Vrd1.Eesti Rahva Ajalugu, lk.636; Kruus, Vene-L Liivi sõda, lk.40 jj.

Olgu õiendatud koostamisel käesolevasse töösse sattunud mõningad olulised sisulised eksimused ja toodud täiendavalt mitmesugustel põhjustel autori tähelepanust möödalibisenud ja pärastisest lektüürist korjunud andmeid ning seisukohti:

1.

Lk.4 ja 88 kohta: Nagu Leonid Arbusow omas L a t v i j a U n i v e r s i t ā t e s R a k s t i's XV ja XVI (1926-27) ilmunud uurimuses "Die Handschriftliche Überlieferung des "Chronicon Livoniae" Heinrichs von Lettland", lk. 252 ja 315 jj.(XV) näitab, on Heinrich von Tiesenhausen (=Bannerherr) oma perekonnaloolise "Geschlechtsdeduktion'i" koostamisel (1575 ja 1581 a.) muuseas ka üht Läti Henriku käsikirjalist kroonika eksemplari kasustades - mis kaheldamatult näib kuulunud selle kroonika i n t e r pol e e r i t u d käsikirjade rühma - jätnud silmapaari vahele mõningaid Tiesenhausen'ite perekonnaloole

väga olulisi andmeid, näiteks et nende liivimaine ürgesivanem Engelbert oli piiskop Alberti õemees. Samuti, rääkides Otepää linnuse ehitamisest ja vasallide Engelberti ja Dietrichi (Theodoricus'e) asumisest koos teiste aadlikkudega Otepääle, üldse ta ei maini "kylegundede" läänistamist. Kuidas iseteadva ja oma sugukonnale uhke Heinrich von Tiesenhauseni juures see võimalik oli, väärib igatahes imestust.Kindel on aga, et interpoleeritud Henriku kroonika käsikirja kasustamine ei aseta sugugi seda "kylegunde" läänistamise fakti Engelbert von Tiesenhausen'i (siis muidugi ka mitte teiste) suhtes küsimärgi alla. See järgneb Arbusovi tööst samas ja lk.186 j.(XVI). Seega ei saaks Heinrich von Tiesenhauseni vaikimist neis olulistes momentides pidada

mingiks teadlikuks ehk "kriitiliseks" vaikimiseks. Igatahes pidi nii suuline kui kirjalik Tiesenhausenite perekonnapärimus sest silmapaistvast läänistusest vaikima - fakt, mis ei räägi m a a läänistamise kasuks, kylegund'likus ulatuses, küll aga võiks sobida h a l d u s e läänistamisega, millele järeltulijad ei omistanud, kui nende seisukohalt "puhtajaloolisele" faktile erilist tähelepanu. Kui oleks läänistusobjektiks olnud m a a - pealegi nii suures ulatuses - ning selle kohta väljastatud läänistamisürik, siis poleks meie arvates Tiesenhausenite perekonnapärimus seda nii kergesti unustanud.

2.

Lk. 59 kohta: Rõngu kirikut ja kihelkonda mainitakse esmakordselt 7.VII 1413.a.(vt.Arbusov, Geistlichkeit, lk.316). Seega võib Hausmanni dateering olla väga hästi õige ja veel enam, Rõngu kirik võis tegelikult oleleda

ka juba ammu enne 1390.a. Rõngu nime esinemine käesolevas töös lk.59 mainitud 1449.a.ürikus on järelikult juba t e i s k o r d n e selle kihelkonna mainimine meile tuntud ürikuis. Igatahes kujuneb tänini tuntud ürikulise kronoloogia järgi Puhja-Rannu-Rõngu ala kirikute vanuse järjekord seesuguseks: Rannu 1347, Puhja 1397, Rõngu 1413. See ei takista aga sugugi t õ e-l i s t järjekorda hoopis ümberpöördud olemast.

3.

Lk.101-el puudutatud kylegunde-lääniде arvatava jagunemise küsimuse puhul tuleks veel meenutada, et piiskop Hermanni vend Theodoricus oli Pihkva vürsti Vladimiri väimeheks (vt.K.H.v.' Busse, Erörterung über den Geschlechtsnamen des Bischofs Albrecht von Riga. Mitteilungen-Riga IV 1849 ,lkl.13). Kuigi tema äi oli pihkvalaste

poolt juba 1212.a.minema kihutatud. (Vt.Eesti Ajalugu I, lk.302), oli Theodoricus ometi suguluse tõttu ühe vene vürstliku sooga sobivaimaks Vene piiriäärse ala valdajaks. Kuigi, võib olla, tegelikkude politiliste olu- ja vahekordade tõttu vähese tähtsusega, võis seesugune piirimees siiski olla diplomaatiliselt teatavaks "barjääriks" vasttekkinud piiskopkonnale idaohu suhtes.

Teistest samal puhul läänistatuist oli Helmoldus de Luneburg 1224.a. a d v o c a t u s p e r e g r i n o r u m, Engelbertus de Tiesenhusen p e r e g r i n u s ja ainult Johannes de Dolen peapiiskopkonna vasalliks.(Vt.LUB I, 63.- 24.VII 1224.a. üriku tunnistajad). Seega seondusid kaks neist neljast läänidega alles 1224.a., kas just "kylegundede" läänistamise puhul e s m a k o r s e l t, selle kohta meil pole andmeid.

4.

Lk.104 jj. esitatud Dolenile läänistatud "kylegunde" arvatavate piiride jälgimise analüüsi täienduseks võiks lisada veel järgmist.

Et Soontaguse oli (ja on nüüdki) metsakas ala, siis võis selle Rannuga ühendusse jäämine olla peale muu tingitud sellestki asjaolust: oli ju Rannu põliselt metsavaene ala. Soontaguse mõisa (Hof Sontacken) ostis ühe Kukruse kogu puudulikult dateeritud üriku järgi (vt.ERKA, LRiA D III Osten-Sacken'i regest mainitud kuupäevamata ürikule a.1539) "Johann Szöge / =Zöge / zu Erbstuer" Saare-Lääne piiskopkonna foogtilt Claus Hastferilt / Clauwes Holstuer(n) /.Viimasele võis see mõis kas otseselt või veel mõne vahepealse valdaja kaudu minna alles pärast Otto v. Doleni surma 1470.a. Igatahes oli see 1539.a. 16 adramaa suurusena mainitud mõis veel enne Vene-Liivi sõja lahtipuhkemist Zöge käes. TSkJ-s mainitakse Soontaguse puhul:"Sotak, ehemals das Gehöft von Hans Seia "Ferstfier" (sc. Erbstuer?)" Sellal (1582) oli ta suuruseks 5 ad-

ramaad, millest oli asustatud 2 adramaad (40%), mis oli talustunud 4 pere kätte (à ½ adramaad). Selle alaga oli ühenduses veel S e s k a k i l l a r e s p. S i c k a k i l l a (= Sikaküla), mille suurus oli 2 adramaad, sellest asustatud 3/4 adramaad (30%) 3 perega. Traditsionaalse Rannu kihelkonda kuulumise tõttu see ala liitus Rannuga pärast sõdugi. Hiljem tekkis siia taas mõis.

Neis kohtades, kus meie oletatava muinas-eestise Puhja-Rannu-Rõngu-Sangaste kihelkonna piir on teatava määrani "lahtine", nimelt Palu-ojast Arula kaudu kuni Väike-Emajõeni (umbes Restu paiku), tuleb pöörata tähelepanu selle ala järgmistele kohanimedele: P a l u, P a l u p e r a, A r u l a ja sellega piiristikku asuv Rõngu kihelkonna P a l a m a s t e (viimane esineb vanemal ajal kirikuraamatuis Palamõtsa /=Palumetsa?/kujul). Nagu neist nimedest järgneb, oli siin muiste metsakas ala. Teatavasti rahvasuu ja sellele vastavalt ka metsanduslik

eriterminoloogia nimetab paluks suuremaid metsamassiive. Arvestades seda, et siin leidus suuremaid palusid, kus üht ala kutsuti Arulaks, järelduks viimasest kohanimest, et tegemist võis olla suurema ühiskasustusliku arumaade kompleksiga. Seesugusena see ala oli väga sobivaks piirialaks kahe kihelkonna vahel. Analoogilises seisundis näib olnuvat sama muinaskihelkonna põhjapoolses idapiiri osas nüüdisajal Nõo kihelkonda kuuluv ja kahe (Ulila ning Kavilda) jõe vahel asuv A r u ala. Väga iseloomulikkude kohanimedena esinevad siin P o o l e m õ i s ja U u e k ü l a (viimane võiks tõenäoselt samastuda 1449.a.ürikus nimetatud N u v e v e r e külaga, mis võiks olla korrumpeerunud seesuguseks U v e v e r e'st,(mis sündis kergesti keskaegses ortograafias, kus u tähistati v-ga). Sellegi ala nimed lubavad järeldada, et siin võis olla tegemist mingi ühiskasustusliku alaga, mis muide asustati ka märksa hiljem, nagu seda võiks arvata Palupera ja Palamastegi kohta. Aru suhtes võiks seda mõõnda veel asjaolu, et selle ala

küladel on heinamaad põhjapool Emajõge, Võisiku all. Vanemad külad olid omale heinamaad saanud lähemalt, hilisemail tuli neid hankida kaugemalt.

5.

Mis puutub lk.104 viidatud Sangaste kirikliku kihelkonna kuulumisse Hargla-Karula seoskonda, nagu seda on selgitanud R.Kenkmaa koguteoses "Valgamaa", siis oli looduslikelt resp. geograafilisilt eeldusilt Sangaste lõunaosa sinna kuulumine arusaadav ja põhjeneks meie arvates muinasaegsele tavale. Et põhjapool Emajõge asuv Sangaste kihelkonna osa ühes Sangaste kirikuga sellele omakorda liitus, see nähe on meie arvates puhtkeskaegne ja soodustatud Karula ning Sangaste alal asuva piiskopliku valduse (lauamõisa) ühtekuuluvuse ja arvatavasti ka varemehitatud Sangaste kiriku tõttu. See oleks kooskõlas ka nende kirikute esmakordse esinemise daatumiga allikais: Sangaste (Thoyvell, Touvel) 1379.a.ja Karula 1392.a. Vrdl. Gernet, Verfassungsgeschichte lk.73 ja "Valga-

maa" lk.244 jj, 340 jj, 413 jj.

6.

Kahjuks ei olnud käesoleva kirjutaja enne töö koostamisele asumist informeeritud Heinrich Laakmanni kirjutisest "Zur Geschichte des Grossgrundbesitzes im Erzstift Riga in älterer Zeit", mis on ilmunud Sitzungsberichte -Riga's 1936.a., lk.51 jj. Sellega võimaldus tutvuda alles pärast käesoleva töö valmimist. Mainitud üldiselt väga huvitavas kirjutises autor rõhutab täiesti veendunult sedalaadi küsimuste uurimiseks tagasikäivate järelduste vajadust ja kasulikkust. Neid ta, muide, katsub topograafia najal rakendada ka oma arutlusis umbes XV sajandi künniselt tagasi. Sedakaudu saavutatud tulemusist ja vaatekohtadest mitmed on seesugused, millega võib nõustuda ja mis üldiselt möönavad käesolevagi töö vaatekohti. Autor teeb maade jagamise ja läänistamiste puhul vahet i d e a a l s e ja r e a a l s e jagamise vahel (lk.51). Robustne reaalne jagamine

üksikute pagastide (=vakuste resp-külade) kaupa järgnenud alati ideaalsele jagamisele, kus teatavale isikule resp.valdajale määrati ainult üldjoontes teatav ala. See ja autori näited Dõle ja Zemgale ajutistest suurläänidest (lk.59 j.), mida olid Dolenid, Ungernid ja Üxküllid saanud maa vallutamisest osavõtu "tasuks" on üldiselt kooskõlas meie hüpoteesiga Otepää vasallidele kilegundede läänistamisest 1224.a.piiskop Hermann I poolt.

Nähtavasti Otepää vasallide kurikuulsat Virumaa opetatsiooni (1225.a.sügisel) ja Tiesenhausenite edasitungi Vene piirialadel (nagu sellest räägib Bannerherr, lk.11) silmas pidades teeb H.Laakmann analoogia järelduse (lk.59): Tartugi vallutamine olnud "wohl zum Guten Teil" nende nelja vasalli ettevõtteks, mille tasuks siis järgnenudki kilegundede läänistamine. Täiesti võimatu oleks umbkaudugi katsuda määrata nende vasallide kontingenti Tartu vallutamisel. Teame, et selleks oli mobiliseeritud suur vägi, millesse peale piiskopimeeste kuulusid veel Mõõ-

gavennaste ordu ja Riia linna sõjajõud ning liivlaste ja lätlaste jõugud. (Vt.Eesti Aja-lugu I, lk.358). Oletades üpris julgelt, et ca 90% piiskopimeeste kontingendist oli väljas mainitud nelja mehe kulul, moodustaks see siis-ki k o g u Tartut vallutanud väest ainult teatava vähema murdosa, nagu lubab aimata juba eeltoodud osavõtjate loend kui niisugune. Jääb tumedaks, kuidas seesuguseil tingimusil Tartu operatsioon võis olla "wohl zum guten Teil" nende nelja vasalli ürituseks, mida oli vaja kohe kilegundede läänistamisega tasuda. Peale-gi, kui vähemalt osa neist vasallest (näiteks Dolen) olid sõjakohustuslikud juba varemate läänistuste põhjal. Nagu näeme, on meil siin tegemist ilmselt teatava post hoc järeldusega.

Edasi H.Laakmann väidab(lk.59) juba maini-tud Zemgale läänimeeste (Ungern,Üxküll) puhul, kes saanud läänid Zemgale vallutamise eest, et ükski neist ei säilitanud oma valdust pikemat aega lihtsalt sel põhjusel, et sõjaõnn pöör-

dunud vahepeal sakslaste kahjuks, nii et Zemgale tuli 1260.a.ordul uuesti vallutada. Selle tõttu "verloren diese Güter für ihre Besitzer den Wert und der Orden hat im Ungernschen Falle die Ansprüche durch Vergleich beseitigt (lk.60)." Kahjuks Laakmann ei näita lähemalt, k u i d a s need valdused endistele omanikele väärtuse kaotasid. Wartberge kroonika andmeil on teada, et ordumeister Ernst von Rassburg umbes 1277.a.paiku "fecit compositionem cum Rudolfo de Ungaria"nõudluste asjus selle vasalli endise valduse suhtes, mida muide ka Laakmann ise mainib (lk.59 j.). Juba see lepingu sõlmimise fakt kui niisugune ütleb, et need valdused ei võinud valdajate suhtes olla teatavat tähtsust minetanud. Mis mõtet oleks olnud vasallist lepingu poolel sõlmida lepingut väärtusetu objekti suhtes? See Ungerni lääni-vahekorra kujunemise ja lõppemise juht on väga iseloomuline teatavale e r i ü l e s a n d e

läänile. Teatavasti 1252.a.piiskop Nikolaus läänistas Hans v. Ungernile Zemgalest 100 adramaad,(vt.Nachrichten über das Geschlecht Ungern-Sternberg. Nachtrag I, lk.1 ja II, lk.214),millest kujuneski see Ungernite läänivaldus, mis hiljem kaotas oma valdajate suhtes "väärtuse" - kui ordu selle ala taasvallutajana võttis ta enda haldamisele, nagu viimane ordu praksises oli nii tavaline ja põliselt traditsioonile. Ordu ei vajanud talle omase haldus- ega kaitsesüsteemi juures üldse vasallide abi, seega oli tal kerge sundida Rudolf von Ungerni kokkuleppele. Vaevalt oleks usutav, et just Ungern olnuks eeskätt huvitatud oma endise valduse loovutamisest, olgugi muutunud oludes. Samuti pole ka usutav, et ordu oleks enda vallutatud alal teatava vabalt pakutava maatüki eest soovinud eriliselt head tasu maksta. Missugune muu perspektiiv oleks aga sundinud vasalli oma valdust - pealegi nii ulatuslikku - vabatahtlikult loovu-

tama? Igal juhul näib olevat tõenäone, et Rudolf von Ungern katsus selle lepinguga oma endisest sissetuleku allikast, mille tagasisaamiseks tal polnud väljavaateid, peasta mis võimalik.

Kokkuvõttes, need H.Laakmanni tehtud tähelepanekud mutatis mutandis aina möönavad meie seisukohta tartumaiste varasemate suurlääniде suhtes. Nagu ei jäänud püsima need Zemgale suurläänid, nii ei jäänud ka tartumaised. Et need ei allodifitseerunud ,peab järeldama, et neil polnud seks eeldusigi.-

Lähema põhjenduseta ja seega teadmata missuguseil kaalutlusil tugineb H.Laakmanni väide (lk.56 ja 61) piiskop Hermann I venna Dietrichi (Theodoricus) kohta, kelle nimeks hiljem oli R a u p e n a resp.R o p e (liivimaise kohanime Raupa järgi, missugune ala oli ajutiselt tema valduses), et see saanud Otepää läänistamise ajal endale Rõngu "kyle-

gunde". Nähtavasti on siin tegemist täiesti umbkaudse oletusega ,millel loomulikult ei saa olla mingit väärtust. -

Lõpuks peab siin veel mainima, et samas kirjutises (lk.57) võtab H. Laakmann oma Doleni ja Aderkasi rääkiva vapi teooria suhtes selle reservatiivse seisukoha, et ei eita nende sugukondade saksamaist päritolu. Seega ligineb ta tagant järgi millegi pärast tugevasti Astaf von Transehe-Rosenecki seisukohtadele. See ümberhinnang ei anna meile põhjust ses küsimuses käesoleva töö lk.157-159 avaldatud seisukohti revideerida. Igatahes oleme veendunud, et vähemalt Dolenite saksamaise päritolu tõestamiseks pole toodud - ja vaevalt neid kunagi saadaksegi tuua - sedagovõrd tõendeid, nagu esitasime neid vastupidise väitmiseks -, kaasa arvatud ka H.Laakmanni rääkiva vapi teooria selle esialgses redaktsioonis.

7

Lk.112 käsitletud Antsla Üxküllide läänimaala suhteliselt hilisema läänistuse küsimuse puhul olgu mainitud, et Michael von Taube, Die von Uxkull II (ilmunud Tallinnas 1936),lk.40 esitatud kaalutluse järgi võiks Üxküllide esmakordse läänistuse ajaks Tartu piiskopkonnas (eriti Antsla kogukäe mõisade kompleksi suhtes) olla terminus postquem 1312. Seega on suurimal määral tõenäone, et see ala kuulus tähendatud ajani Tartu piiskopi lauavara hulka ning seesugusena pidi olema ka juurdunud maahärrade alale iseloomuline maksundusühikute organisatsioon vakuste kujul.

8

Lk. 134 jj. käsitletud Rannu linnuse asukoha, ehituskäigu ja -tingimuste suhtes mõõnab mitmeti meie seisukohti ka dr. Johanseni uusim

meie kodumaa vanema asustusloo üldkäsitlus prof.Kruusi toimetusel ilmunud Eesti Ajaloos II, lk.51 jj., mis ilmus pärast käesoleva töö valmimist. Samuti leiavad need tuge Curt Dewischeit'i väitekirjas (Königsberg 1899)"Der Deutsche Orden in Preussen als Bauherr," lk. 6 jj., 44 jj.esitatud andmeist ning vaatekohtadest. Viimasegi tööga võimaldus kahjuks tutvuda pärast töö käesoleva redaktsiooni valmimist.

9

Lk.137 puudutatud telliskivide ehituskohal valmistamise küsimuse suhtes võiks lisandada, et vähemalt Rannus olid seks kõik eeldused olemas. Teadaoleva arhiivainese põhjal hilisemast ajast, samuti suulise pärimuse ja paiklikkude vaatluste najal selgub, et Rannus on olnud üsna ulatuslik telliskivide põletamine. Möödunud sajandil töötas siin isegi 2 kivilöövi, üks mõisas, teine Savikülas Savikõrtsi läheduses.

10.

Lk.128 esitatud Vooru Andrese pärimuse kohta olgu lisandatud, et see traditsioon on Rannuski väga tuntud. Kogudes 1937.a.suvel Rannus täiendavalt suulist traditsiooni, teadis põlisest Rannu perekonnast põlvenev Mihkel Tikk (vt.tema biograafilisi andmeid käesoleva töö lk.XXXVI) käesoleva kirjutajale rääkida Vooru Andresele kuulunud keldreist Verevi külas Kärba talu põllul, millele satutud kunagi juhuslikul kaevamisel.-

11.

Lk.64 jj.ning 144 jj.käsitletud Rannu liiklemisteede küsimuse täienduseks võiks mainida, et rahvamälestiste ja hilisema teedevõrgu kohta käiva kartograafilise ning arhiivainese põhjal otsustades võiks kihelkonda pikuti läbistava pealiiklemistee kulg (asend) ainult

üksikuis kohtades olla muutunud - peamiselt vist küll õgvenenud. Need muudatused on toimunud ilmselt juba XVIII sajandil või hiljemalt XIX sajandi algupoolel. Rohkemal määral on muutunud külavaheteed, mis nähe oli tingitud põllukultuuri leviku ja täienemise, maaparanduse ja eriti talude kruntimise mõjul, millega kogu maastikule anti suuresti teissugune ilme. Eriti tugevat mõju avaldas viimases mõttes k r a a v i t a m i s t e ulatuslikum teostamine, eriti magistraalkraavi (n-n. V e n e k r a a v i, kuna selle kaevajaks olnud venelasist töömehed) läbijuhtimine Koovi soost ja Sangla luhast mööduud sajandi keskel. Nagu suulisest pärimusest selgub, on selle tõttu mitmed ojakesed jäänud kuivaks ja kadunud, nii et neist nüüd on vaevalt veel asemed tunda. Olgu näitena mainitud Kolupera (= Koolupära, s.o.surnud pära?) talu alt soost Sangla mõisa alt mööduv ja nüüdse Aruaia talu suunas läbi heina- ja karjamaade

järve loogelnud ojakest, mille sängi aset võib nüüd veel kohati jälgida. Pärimuse teatel olnud see ojakene omal ajal võimeline isegi veskit käivitama, mis asunud kuskil Kolupera talu all soo ääres, kus vanad veskitammi riismedki olnud veel mõne aja eest näha. Need asjaolud lubavad järeldada, et maastik on Rannus vanema ajaga võrreldes väga palju muutunud.

L I S A: k a a r d i t e k o o p i a d.

1. Rannu kihelkonna ülevaate kaart koguteos „Tartumaa" järgi.
2. „Väljavõtteid 1684.a.rootsi kaardist „Fempte deels transporterad charta öfver andra deelen af Dörpts Lähn."
3. Väljavõte Tartumaa mõisade kaardist L.v. Stryk'i atlasest "Die Karten der Kreise Dorpat, Werro, Pernau und Fellin. Beilage zu den Beiträgen zur Geschichte der Rittergüter Livlands von L.von Stryk."

Rootsi 1684.a.kaardi „Fempte deels transporterad charta öfwer andra deelen af Dörptz Lähn (ERKA, LJkA 15) fotokopeeritud väljavõtteil esinevate asulate loend sellele vastava deskriptsioonide raamatu - „Descriptions Book öfwer Dörptz Gebiet (ERKA, LJkA 36) - järgi:

139. Ullila hoff

140. Nassia kyla

141. Tailma kyla

142. Kaime kyla

143. Wossiwere kyla

145. Kawelecht

146. Sawaweski (Soovaveski)

147. Jerwakyla

148. Tennasilma

149. Pastoratet

150. Pohia kyla (Puhja küla)

151. Wiehawokyla

152. Sarekyla

153. Wollingkyla

172. Kongothall

173. Dettlemoise kyla

175. Sawakyla (Soovaküla)

176. Lembewere kyla

177. Engi kyla

178. Koblus kyla

154. Randen

155. Dammen - alias Tammenhoff

156. Walgutta hoff

157. Werrewi kyla

158. Pirtokyla

159. Sangula

160. Unikyla

161. Memiskyla

162. Saffwikyla

163. Rando kyla

164. Normakyla

165. Wehende kyla

166. Laptoka kyla

167. Pigande kyla

168. Kipastokyla

169. Hirvokyla

170. Kopastokyla

171. Pagafer

179. Arrohoff

201. Udderna hoff

202. Pastack kyla

203. Udderna kyla

204. Lewaste kyla

223. Palluper - alias Palloper Hoff

Paluperaga piiristikku järgnevad (puuduvad meie väljavõtteil) lõuna suunas:

229. Arrols nya hoff Läger

230. Gambla Arrols hoffläger

Palupera ja Uderna vahele tungiv must laik osutab Hellenurme ala, mis kuulus sellal Otepää juurde.

205. Ringens hoff

206. Kirrempe - alias Kerrepämois

207. Pastorats .... Bönder

208. Memoste kyla

209. Rengokyla

210. Telwameggi

211. Koddokyla

212. Atramoisa

213. Astowerkyla (Paluperast edela poole)

215. Corostakyla

216. Ayakershoff

217. Pühosta kyla

218. Pohukyla

219. Pallamestkyla

220. Peddoste kyla

} Aakre mõisast lõuna ja kagu poole. (Puuduvad väljavõtteil).

Nagu loendist nähtub, on osa külasid kokku - osa lahus kirjutatud. See oleks seletatav kuulmise järgi kirjutamisega. Kohalik rahvas hääldab praegugi mõnda külanime koos "küla" liitega sedavõrd kiiresti, et see kuuldub täiesti liitsõnana, näiteks Noormaküla, Neemisküla.